

De fragmenten van handschrift d van *Die Rose* van Heinric door Theo Coun

I. Inleiding.

Toen Jan Hendrik Bormans (1801-1878) van de Leuvense universiteitsrector Pieter de Ram een Middelnederlands fragment ontving, dat hij nadien identificeerde als afkomstig uit *Die Rose*, besloot hij dezelfde avond ook de twee fragmenten los te maken uit een boek dat hij zelf bezat. Toevallig bevatte die boekband twee aaneensluitende repen perkament uit een ander handschrift van *Die Rose*. Dat boek was een in folio met de werken van de Joodse wijsgeer Philo van Alexandrië (Philo Judaeus), was in 1554 in Bazel gedrukt en behoorde blijkens een bezittersaantekening in 1609 aan het augustijnenklooster in Hasselt toe. Bormans schrijft daarover: *Il y avait longtemps que je l'avais remarqué sans savoir au juste quel en était le contenu, parce que deux vers seulement en étaient visibles*⁽¹⁾. Het woordje *longtemps* laat vermoeden dat Bormans de druk in Hasselt verworven heeft, toen hij daar van 1834 tot 1835 aan het gemeentelijk college verbonden was⁽²⁾. Hij bezat trouwens ook een aantal Middelnederlandse handschriften uit het Hasseltse klooster Sint-Catharinadal⁽³⁾. De zin *deux vers seulement en étaient visibles* moet als volgt geïnterpreteerd worden. Een reep was met een kimmetje rond de eerste katern gevouwen, de andere rond de laatste katern. Van beide repen zat de grootste hoogte tussen plat en dekblad verborgen. Het tussen de eerste en tweede c.q. voorlaatste en laatste katern zichtbare kimmetje is het duidelijkst te zien op de onderste strook van de afbeeldingen 5 tot 8. Het bevat voor elke kolom meestal slechts één vers recto en

- (1) J.H. BORMANS, 'Notice sur deux fragments de la traduction thioise de Roman de la Rose, par Heinrike Van Aken, de Bruxelles', in: *Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et de beaux-arts de Belgique* 22, 1855, 1re partie, blz. 88.
- (2) M. HANSON, *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914*. Leeuwarden-Maastricht, 1990, blz. 112-114 [Maaslandse Monografieën, 49].
- (3) [J. DESCHAMPS], *Tentoonstelling van Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Catalogus*. Hasselt, 1954, nr. 12, blz. 19-20; nr. 13, blz. 19 en nr. 24, blz. 25-26.

verso. Met *slechts twee leesbare verzen* bedoelde Bormans bijgevolg dat hij van elke kolom recto en verso slechts twee verzen kon lezen.

Toen Bormans zowel het fragment De Ram als zijn fragment publiceerde, was *Die Rose* al volledig door E. Kausler naar het zogenaamde Comburgse handschrift uitgegeven, dat o.a. ook de *Reinaert* bevat⁽⁴⁾. In zijn editie drukte Bormans links de tekst van de fragmenten af, rechts die van de editie-Kausler. Bovendien nam hij in zijn tekstkritisch apparaat de varianten van het *MS. de l'Institut Holl.* op. Dat instituut is de huidige Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. In april 1825 had Jan Frans Willems een handschrift met de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant en *Die Rose* verworven⁽⁵⁾. Toen Willems' bibliotheek door zijn erfgenamen verkocht werd, waren beide werken van elkaar gescheiden; de Koninklijke Bibliotheek in Brussel verwierf in december 1846 de *Rijmbijbel* (nu hs. 19545), de Koninklijke Nederlandse Akademie *Die Rose* (nu als bruikleen in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, hs. XXIV). Maar Willems had van *Die Rose* een afschrift gemaakt, dat in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel belandde. Het was dat afschrift dat Bormans voor zijn apparaat gebruikte⁽⁶⁾.

In 1868 bezorgde Eelco Verwijs een nieuwe editie van *Die Rose*, maar nu naar het Haagse handschrift⁽⁷⁾. Aan die uitgave was hij tenminste al in 1860 begonnen, want toen schreef Bormans aan Mathias de Vries: *De Heer Verwijs heeft mij de eer aengedaen mij te schrijven om eene copij van mijn fragmenten van de Rose te bekomen; ik heb hem nog den zelfden dag een afdruk met de post gezonden. Ik hoop dat hij die blaedjes ontvangen heeft. Ik heb hem niet geschreven, omdat ik alle die dagen daertoe niet in staet geweest ben*⁽⁸⁾. Twee jaar vroeger, in 1858 had Verwijs in Luik Bor-

- (4) Nu Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et philol. fol. 22. De editie van E. Kausler verscheen in zijn *Denkmäler altniederländischer Sprache und Litteratur nach ungedruckten Quellen*. Dl. II, Tübingen, 1844, blz. 1-482 en dl. III, Tübingen, 1866, blz. 227-288. Een afbeelding van fol. 1r en 82r van *Die Rose* in het Comburgse handschrift in J. JANSSENS, R. VAN DAELE, V. UYTTERSROT & J. DE VOS, *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*. Leuven, 1991², blz. 134 en 151.
- (5) J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*. Dl. 1. Brussel, 1901, nr. 105, blz. 50-51.
- (6) Toen het *Rose*-handschrift in zijn bezit was, heeft Willems daaruit de verzen 1-332 uitgegeven in *Belgisch Museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en geschiedenis des vaderlands* 8, 1844, blz. 103-114. Een verwijzing naar Willems' afschrift heb ik niet aangetroffen onder de steekkaarten op zijn naam in de hi>-handschrift in zijn bezit was, heeft Willems daaruit de verzen 1-332 uitgegeven in *Belgisch Museum voor de Nederduitsche tael- en letterkunde en geschiedenis des vaderlands* 8, 1844, blz. 103-114. Een verwijzing naar Willems' afschrift heb ik niet aangetroffen onder de steekkaarten op zijn naam in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.
- (7) E. VERWIJS, *Die Rose van Heinric van Aken, met de fragmenten der tweede vertaling*. 's Gravenhage, 1868.
- (8) Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ltk. 1867, brief nr. 5. Vergelijk met E. VERWIJS, a.w., blz. XXVII, voetnoot 2.

mans willen ontmoeten. Die laatste rapporteert daarover aan De Vries: *De heer Verwijs, uw medearbeider, is voorleden jaer te Luik geweest, juist terwijl ik te Brussel was, waer ik met den heer Stallaert naer hem in zijn hôtél ben gaen vragen; maer hij was reeds vertrokken. Te Luik teruggekomen heb ik zijne Bloemlezing van oude dichtstukken op mijne tafel gevonden, waervoor ik u bid hem mijnen dank te betuigen. Ik ben nogthans geen liefhebber van zulke uittreksels, zelfs wanneer ze met zorg gekozen en met kennis en oordeel bewerkt zijn. De bundel van den heer Verwijs laet misschien te dien opzigte wel iets te wenschen over, maer de Spiegel hist. verbetert alles⁽⁹⁾*. Had Bormans niet zo een hoge dunk van Verwijs en was dat de reden waarom hij hem een overdrukje en niet zijn fragmenten ter inzage bezorgde, wat hij wel deed met zijn *Aiol*-fragmenten voor Mathias de Vries?

Door het feit dat Verwijs zich uitsluitend op Bormans' transcriptie moest baseren, ontbreken varianten in zijn apparaat of bevat het pseudovarianten. Ik signaleer slechts enkele: 5870 gesteinte (Bormans: gesteente), 5872 sinnen (Bormans: sinne), 5875 werdecheiden (Bormans: werdicheiden), 5880 onsiet (Bormans: ontsiet), 5885 hare (Bormans: haer), 5905 die goede (Bormans: goede).

Na Bormans' dood heeft zijn zoon Stanislas in 1889 een aantal fragmenten en handschriften van zijn vader aan de universiteitsbibliotheek in Amsterdam geschonken⁽¹⁰⁾. De fragmenten van *Die Rose*, die Bormans zelf ontdekte, hebben er nu de signatuur I A 24^c.

Aan Verwijs was behalve het Haagse nog een ander volledig handschrift van *Die Rose* bekend, dat zich in Engeland bevond, maar hij kon het toen niet raadplegen⁽¹¹⁾. Nadien werd dat handschrift door de Koninklijke Bibliotheek in Brussel aangekocht (nu hs. II 1171).

(9) Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Ltk. 1867, brief nr. 4. Verwijs' *Bloemlezing* verscheen in 4 dln. te Zutphen van 1858 tot en met 1867. Van Maerlants *Spiegel historiael* met impressum 1863, de uitgave die voor Bormans veel goedmaakte, verscheen in feite het derde deel te Leiden in 1858, het eerste in 1861 en het tweede in 1863.

(10) Op 17 mei 1889 maakten de curatoren van de Amsterdamse universiteit de fragmenten en handschriften met een begeleidend schrijven over aan de bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek. De brief berust in het archief van de bibliotheek en ik zeg hier heel hartelijk dank aan de conservator van de handschriften, drs. Jos Biemans, die me niet alleen een fotokopie ervan bezorgde, maar me ook met inlichtingen over de fragmenten zelf zeer behulpzaam is geweest. De overige fragmenten van de schenking zijn besproken door G. KALFF, 'Handschriften der universiteitsbibliotheek te Amsterdam', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 9, 1890, blz. 161-189.

(11) E. VERWIJS, a.w., blz. XXVII.

Verwijs heeft in zijn apparaat voor de handschriften en fragmenten bepaalde letters gebruikt: A(msterdam) voor het huidige Haagse (het berustte in zijn tijd nog in de bibliotheek van de Akademie), C(omburg) en D voor de door Bormans uitgegeven fragmenten, alhoewel die uit twee verschillende codices afkomstig zijn. Ik stel voor de letter D te gebruiken voor het handschrift waaruit Amsterdam U.B., I A 24^c afkomstig is. Voor het derde volledige handschrift van *Die Rose*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek II 1171, dat nog onuitgegeven is, gebruik ik de letter B⁽¹²⁾.

Tot dat handschrift D behoorden nog een aantal andere fragmenten die in deze eeuw aan het licht gekomen zijn. In 1911 publiceerde Robert Priebisch een fragment uit D, dat in het bezit is van de British Library in Londen⁽¹³⁾. Over de herkomst ervan was toen al niets meer te achterhalen. In 1982 identificeerde R. Lievens een ander fragment, dat berust in de universiteitsbibliotheek in Leuven. Daarbij is wel bekend uit welke boekband het werd losgemaakt. Het was bovendien R. Lievens die er het eerst op wees dat al deze fragmenten waarschijnlijk uit hetzelfde handschrift afkomstig zijn⁽¹⁴⁾. Tenslotte ontving ik zelf in 1991 een fragment van historicus Jos Moons uit Beringen⁽¹⁵⁾. Zijn vader, Jacques Moons (Maastricht 1892 - Hasselt 1960), behaalde in 1914 het diploma van apotheker aan de Luikse rijksuniversiteit en vestigde zich na de eerste wereldoorlog in Hasselt. In zijn apotheek aan de Bampslaan ontwikkelde hij niet alleen nieuwe geneesmiddelen, maar verzamelde hij ook een belangrijke collectie Limburgensia, waaronder talrijke zeldzame drukken, en circa 600 schilderijen, etsen en tekeningen⁽¹⁶⁾. Regelmatig bezocht hij Brusselse antiquariaten op zoek naar nieuwe stukken voor zijn verzameling. In een van die antiquariaten moet hij het *Rose*-fragment gekocht

- (12) Dat doet ook D.E. VAN DER POEL, *Die Vlaamse Rose en Die Rose van Heinric. Onderzoekingen over twee Middelnederlandse bewerkingen van de Roman de la Rose*. Hilversum, 1989, blz. 22, in haar overzicht van de handschriften en fragmenten van *Die Rose* van Heinric.
- (13) R. PRIEBISCH, 'Ein neues Bruchstück aus der "Rose" Heinrics van Aken', in: *Modern Language Review* 6, 1911, blz. 371-373.
- (14) R. LIEVENS, 'Middelnederlandse handschriften', in: *Nederlandse letteren in de Leuvense universiteitsbibliotheek*. Catalogus van de tentoonstelling in de universiteitsbibliotheek 31 augustus-4 september [en] 4-22 oktober 1982. Leuven, 1982, nr. 2, blz. 30-32 en 37.
- (15) Het was echter de op het gebied van *membra disjecta* meer ervaren Dirk Geirnaert (I.N.L., Leiden) die het fragment als afkomstig uit *Die Rose* identificeerde. Voor die identificatie en voor fotokopieën uit de B.N.M. in Leiden betuig ik hem mijn grote erkentelijkheid.
- (16) L. ROPPE, 'Moons, Jacques Guillaume Henri, apotheker', in: *Nationaal biografisch woordenboek*. Dl. 8. Brussel, 1979, kol. 515-517.

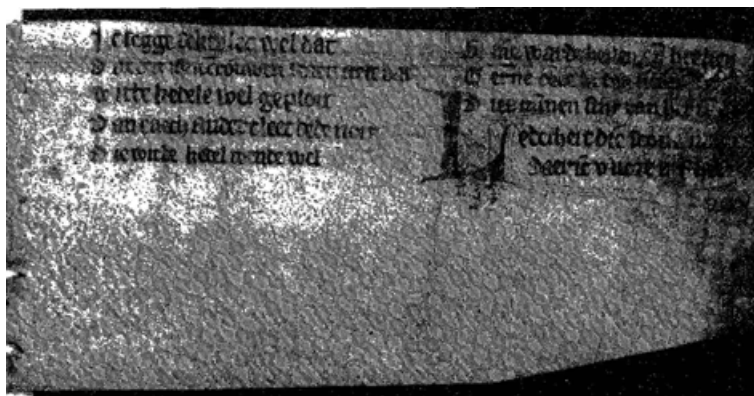
hebben. Helaas is ook voor dit fragment niet meer te achterhalen in welke boekband het verwerkt was⁽¹⁷⁾.

Daar de fragmenten Bormans en Moons ofwel niet ofwel niet naar de eisen van deze tijd werden uitgegeven, bezorg ik in deze bijdrage een editie van alle tot nu toe bekende fragmenten uit hs. D. De beschrijving van de fragmenten (III) is gebaseerd op een materieel en inhoudelijk onderzoek (II), terwijl een reeks taalkundige en tekstkritische beschouwingen (V) de tekstuitleg (IV) besluit.

II. Materieel en inhoudelijk onderzoek van de bewaarde fragmenten van hs. D

Londen, British Library Add. 38091 P, 247r-248v

Het Londense fragment is de onderste strook van een diploma of dubbelblad, want het bevat de laatste vijf verzen van acht kolommen en de benedenmarge, die 43 mm breed is. De acht tekstfragmenten zijn vs. 1153-1157, 1186-1190, 1218-1222, 1250-1254, 1804-1808, 1837-1841, 1870-1874 en 1903-1907. Tussen het laatste vers van het eerste tekstfragment (vs. 1157) en het eerste van het tweede tekstfragment (vs. 1186) ontbreken

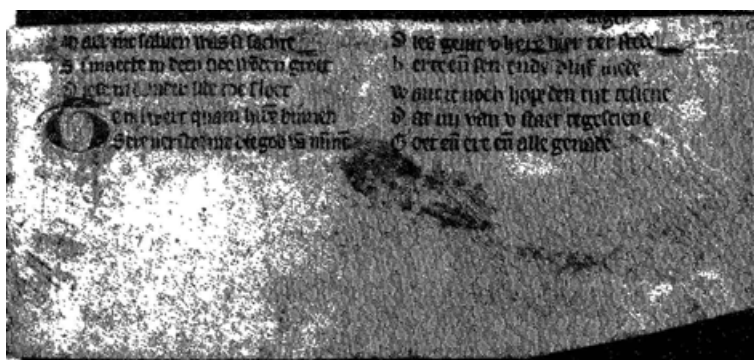
Afb. 1: Londen, British Library Add. 38091 P 247 r [fol. x + 9r] (Copyright Londen, British Library).

(17) Nadat ik het fragment bestudeerd had, heb ik het met instemming van Jos Moons in mei 1994 aan de Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven afgestaan.

28 verzen. Een kolom telde bijgevolg 33 verzen, al moet ik dat nog nuanceren.

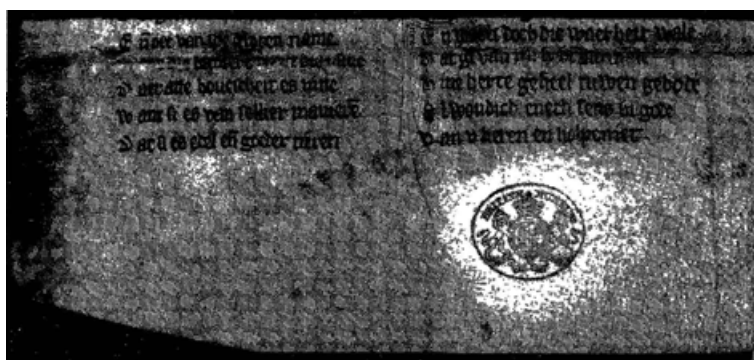

Afb. 2: Londen, British Library Add. 38091 P 247 v [fol. x + 9v] (Copyright Londen, British Library).

Afb. 3: Londen, British Library Add. 38091 P 248 r [fol. x + 14r] (Copyright Londen, British Library).

Het eerste tekstfragment eindigt met vers 1157; de eerste regel van die kolom was bijgevolg vers 1125. Met 132 verzen per blad had de kopiist voor de verzen 1-1124 acht bladen (1056 vs.) + 2 kolommen van 33 verzen + 2 verzen nodig. Dat zou betekenen dat in hs. D aan *Die Rose* nog een ander werk voorafging, dat ten laatste eindigde op fol. x recto, kol. b, regel 31. In die kolom schreef de kopiist nog de eerste twee regels van

Afb. 4: Londen, British Library Add. 38091 P 248 v [fol. x + 14v] (Copyright Londen, British Library).

Die Rose en vervolgens kopieerde hij van datzelfde werk de verzen 3-68 op fol. x verso.

Vóór vers 1159 heeft Verwijs 3 verzen in zijn editie ingelast, die in A ontbreken, nl. het lege vs. 1134 en 1157-1158. Dat laatste rijmpaar was zeker in D aanwezig, omdat het eerste tekstfragment van Londen eindigt met vs. 1157. Of vs. 1134, dat in B wel overgeleverd is, ook in D stond, is alleen zeker indien de kopiist in elke kolom 33 verzen schreef. Zonder vs. 1134 had kolom x recto b slechts het eerste vers van *Die Rose* en dat lijkt me onmogelijk. Waarschijnlijk immers begon de tekst met een initiaal met rood of blauw penwerk - in het Londense fragment zijn er zo twee bewaard - en die zijn 2 of 3 regels hoog. Of *Die Rose* in handschrift D een titel had, is weliswaar onzeker, maar ook onwaarschijnlijk: A en C hebben er geen, in B staat de grote rode titel *Dit es den boec vander rosen* op de voor het overige blanco fol. 284 verso die aan de tekst voorafgaat.

Laat me even met het oog op wat nog volgt aannemen dat de kopiist op die verloren folio's niet 33 maar 32 regels per kolom schreef. Elk blad telde dan 128 verzen; voor 1124 verzen had hij in dat geval eveneens acht bladen nodig, plus drie kolommen van 32 verzen plus 4 verzen ($1024 + 96 + 4 = 1124$). Ook in die hypothese begon de tekst ergens op de recto-zijde van folio x, ging er bijgevolg ook een ander werk aan vooraf, maar hebben we geen zekerheid over vers 1134.

Indien ik nu alle afstanden tussen de Londense tekstfragmenten onderzoek, is er iets bevreemdends. Ik weet dat aan het Londense fragment folio x en acht bladen voorafging; het eerste blad van het Londense

fragment was bijgevolg folio x + 9. Op de recto-zijde van dat folio eindigt kolom a met vs. 1157, kolom b met 1190; kolom b moet bijgevolg de verzen 1158-1190 bevat hebben, of 33 verzen. Folio x + 9 verso a begon dan met vs. 1191 en eindigt met 1222; kol. b begon met vs. 1223 en eindigt met 1254. De beide kolommen op de verso-zijde telden bijgevolg slechts 32 verzen. Kol. a op de recto-zijde van de andere helft van het dubbelblad eindigt met vers 1808 en bijgevolg begon kol b op die zijde met vs. 1809. De afstand tussen vers 1254 en 1809 is 554 verzen; dat zijn 17 kolommen, waarvan er 10 telkens 33 verzen telden en 7 slechts 32 verzen ($224 + 330 = 554$). Van die 17 kolommen is er één gedeeltelijk bewaard (-1808), bijgevolg ontbreken twee dubbelbladen (folio x + 10 tot en met folio x + 13) en is de tweede helft van het Londense fragment folio x + 14. Gerekend vanuit het midden van de katern is het Londense fragment bijgevolg een restant van het derde diploma.

Ik schreef al dat er iets bevreemdends is aan dat Londense fragment. Zeven kolommen met 32 regels betekent immers dat er ergens op een blad een kolom van 32 verzen naast een van 33 stond en dat kan ik me bij deze kopiist moeilijk voorstellen, omdat overal de afstand tussen twee verzen en de breedte van de kolommen zo gelijkmatig zijn⁽¹⁸⁾. De kopiist moet precies in dat fragment ergens in de fout zijn gegaan. Ik stel het me als volgt voor. Bij het beschrijven van fol. x + 9 verso vergist zich de kopiist en schrijft hij slechts 32 regels in kolom a door b.v. een regel te laag te beginnen. Indien men het (intussen versneden) handschrift op die plaats zou openleggen, ziet men fol. x + 9 verso en x + 10 recto. Die vier kolommen telden 32 verzen; van die op x + 9 verso weten we het met zekerheid. In het volgend overzicht geef ik telkens per vier kolommen bij geopend handschrift de reconstructie van de kolommen; de zekere kolommen zijn met * aangeduid.

Fol. x + 8va 1059-1091 (33)	Fol. x + 9 va 1191-1222 (32*)
Fol. x + 8vb 1092-1124 (33)	Fol. x + 9 vb 1223-1254 (32*)
Fol. x + 9ra 1125-1157 (33)	Fol. x + 10 ra 1255-1286 (32)
Fol. x + 9rb 1158-1190 (33*)	Fol. x + 10 rb 1287-1318 (32)

(18) In dit opzicht is ook de handelwijze van de kopiist van *Die Rose* in hs. B interessant. Hij schreef per kolom 40 verzen of 20 rijmparen. Fol. 289 rb eindigt met vers 656, maar hij schreef datzelfde vers nog eens als eerste van fol. 289 va. Normaal zou die laatste kolom daardoor eindigen met het eerste vers van een rijmpaar. Om in kolom b met een nieuw rijmpaar te kunnen beginnen, bracht hij regelvulling aan op de plaats van het laatste vers. Hetzelfde gebeurde op fol. 306 ra; in die kolom heeft hij tussen vs. 3307 en 3309 vs. 3308 ingelast. Opnieuw wordt de plaats van het laatste vers ingenomen door regelvulling zodat de kolom eindigt met het rijmpaar 3337-3338.

Fol. x + 10 va 1319-1350 (32)	Fol. x + 11 va 1447-1479 (33)
Fol. x + 10 vb 1351-1382 (32)	Fol. x + 11 vb 1480-1512 (33)
Fol. x + 11 ra 1383-1414 (32)	Fol. x + 12 ra 1513-1545 (33)
Fol. x + 11 rb 1415-1446 (32)	Fol. x + 12 rb 1546-1578 (33)
Fol. x + 12 va 1579-1611 (33)	Fol. x + 13 va 1711-1743 (33)
Fol. x + 12 vb 1612-1644 (33)	Fol. x + 13 vb 1744-1776 (33)
Fol. x + 13 ra 1645-1677 (33)	Fol. x + 14 ra 1777-1809/1808 (33)
Fol. x + 13 rb 1678-1710 (33)	Fol. x + 14 rb 1809-1841 (33*)

In mijn (hypothetische) reconstructie moet de kopiist ergens bij het kopiëren van fol. x + 10 verso of x + 11 recto zijn fout bemerkt hebben en heeft hij vanaf de volgende groep van vier kolommen bij geopend handschrift opnieuw 33 regels geschreven. Maar... die hypothese veronderstelt een tweede fout: nl. dat hij tussen vers 1254 en 1804 ergens een vers tweemaal heeft geschreven, b.v. als laatste van een kolom en als eerste van de volgende kolom. Alleen dan kan kol. a van fol. x + 14 recto niet met vers 1809 maar met 1808 eindigen, wat inderdaad het geval is. Een mogelijke aanduiding voor een dergelijke misslag en tevens een alternatieve verklaring voor sommige kolommen van 32 regels bieden de verzen 1906-1907. Beide verzen zijn met een dun lijntje doorgestreept. Een logische verklaring daarvoor is dat ze ook als de eerste twee verzen in kolom x + 15 ra stonden⁽¹⁹⁾.

Dat alles blijft uiteraard een hypothese. De bewaarde fragmenten van hs. D leveren ‘steekproeven’ (of moet ik schrijven ‘snijproeven’) uit 11000 verzen en alleen in dit fragment komen kolommen met 32 regels voor⁽²⁰⁾. Toch zouden er in hs. D nog kolommen van 32 regels geweest zijn, zoals verder zal blijken. De alternatieve verklaring voor die kolommen van 32 regels, nl. dat hs. D in die passages 8 verzen of vier rijmparen meer had dan de editie-Verwijs, gaat in ieder geval niet op voor x + 9v, waar er in elke kolom slechts één vers en geen rijmpaar bijkan. Die alternatieve verklaring zou daar tot twee weesrijmen leiden. Ik moet bijgevolg kolommen van 32 verzen aanvaarden.

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I A 24^c

Het Amsterdamse fragment bevat 8 aan de boven- en benedenzijde besnoeide kolommen of 8 tekstfragmenten, nl. al dan niet volledig de ver-

(19) Omdat ik daarover geen zekerheid heb en die twee verzen slechts een geringe invloed op mijn berekeningen hebben, laat ik de mogelijke consequenties buiten beschouwing.

(20) R. PRIEBSCHE, *a.w.*, blz. 372 ging niet in op de concrete invulling van de lacune: ‘Nun fehlen zwischen Bl. 1^v und Bl. 2^f 549 Verse d.h. so viele als bei entsprechendem Spaltenumfang (33-32 Zeilen) auf 4 Bll. gegangen wären’.

zen 5472-5494, 5505-5527, 5538-5560, 5571-5593, 5868-5890, 5901-5923, 5934-5956 en 5967-5989. Het bewaarde gedeelte van elke kolom telt 23 verzen en tussen het einde van een kolom en het begin van de volgende ontbreken telkens 10 verzen. Elke kolom telde bijgevolg 33 verzen. Maar tussen vs. 5593 en 5868 ontbreken er 274, nl. een volledig diploma of dubbelblad ($33 \times 8 = 264$) + de lacune van 10 verzen. Het Amsterdamse fragment is bijgevolg het restant van het tweede diploma gerekend vanuit het midden van de katern.

Tussen het laatste vers van het Londense fragment (vs. 1907) en het eerste van Amsterdam (vs. 5472) ontbreken 3564 verzen of 27 bladen van elk 132 verzen. Het eerste blad van het Amsterdamse diploma was bijgevolg folio x + 42 van hs. D ($14 + 27 = 41$), het tweede blad folio x + 45. Met behulp van het Londense en het Amsterdamse kan ik nu de vermoedelijke katernformule reconstrueren, aangezien ik weet dat fol.

Afb. 5: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek I A 24^c [fol. x + 42 r] (Copyright Amsterdam, U.B.).

$x + 11|x + 12$ en $x + 43|x + 44$ telkens het middelste diploma van een katern waren. Daarbij stelt het teken | het midden van de katern voor:

$x; x + 1; x + 2; x + 3$	$x + 4; x + 5; x + 6; x + 7$
$x + 8; x + 9; x + 10; x + 11$	$x + 12; x + 13; x + 14; x + 15$
$x + 16; x + 17; x + 18; x + 19$	$x + 20; x + 21; x + 22; x + 23$
$x + 24; x + 25; x + 26; x + 27$	$x + 28; x + 29; x + 30; x + 31$
$x + 32; x + 33; x + 34; x + 35$	$x + 36; x + 37; x + 38; x + 39$
$x + 40; x + 41; x + 42; x + 43$	$x + 44; x + 45; x + 46; x + 47$

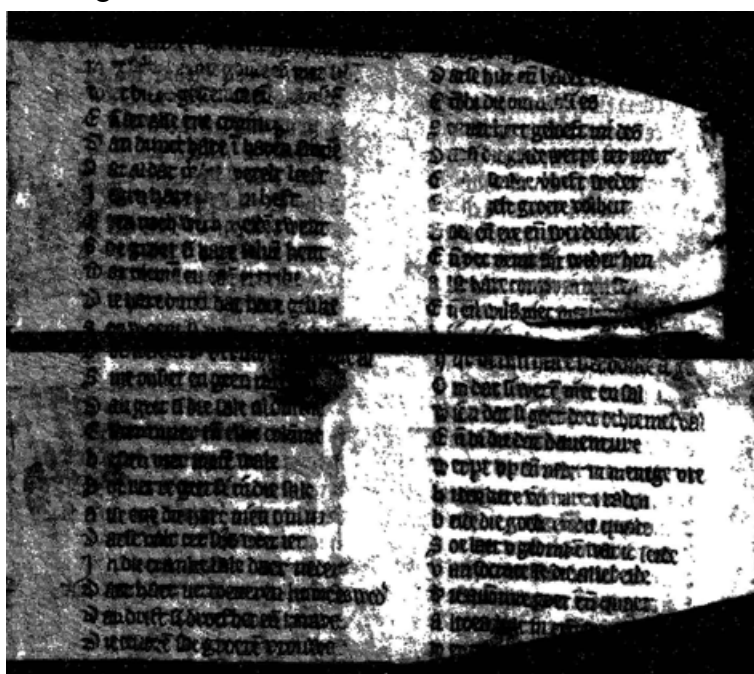
Afb. 6: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek I A 24^c [fol. x + 42 v] (Copyright Amsterdam, U.B.).

Het gedeelte dat ik kan reconstrueren was bijgevolg zeer regelmatig samengesteld uit katernen van 4 dubbelbladen⁽²¹⁾.

(21) Dat wijkt af van wat R. PRIEBSCH, *a.w.*, blz. 372 schreef over het Londense fragment: ‘es ist also wahrscheinlich, dass unser Bruchstück einen Teil des äusseren Doppelblattes eines Quinio der zerschnittenen Handschrift repräsentiert’.

De 27 ontbrekende bladen tussen het Londense en Amsterdamse fragment telden bij 33 regels per kolom in totaal 3564 verzen; bijgevolg was het eerste vers van kol. a op folio $x + 42$ recto vs. 5472 ($1907 + 3564 = 5471$). Dat is echter onmogelijk, want dat vers is het eerste van het Amsterdamse fragment en bijgevolg zou de boekbinder bij het versnijden van het handschrift alleen de bovenmarge van dat dubbelblad hebben afgeknipt, wat me in vergelijking met het Londense fragment onwaarschijnlijk lijkt. Om de positie van vs. 5472 te kunnen bepalen, moet ik de handelwijze beschrijven van de boekbinder die hs. D versneed.

De boekbinder heeft het oorspronkelijke diploma horizontaal in repen gesneden. Het Amsterdamse fragment bestaat uit twee bij elkaar aansluitende horizontale repen, elk ca. 60 mm hoog. Op beide repen staan samen 23 verzen. De grootste hoogte van het Londense fragment is 71 mm en het bevat de benedenmarge (43 mm) en 5 verzen. Het fragment

Afb. 7: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek I A 24^c [fol. $x + 45$ r] (Copyright Amsterdam, U.B.).

Moons, dat verder ter sprake komt, bestaat eveneens uit twee bij elkaar aansluitende reepjes, die samen 65 mm hoog zijn en 12 verzen bevatten. Met die gegevens kan ik de werkwijze van de boekbinder reconstrueren: hij sneed de dubbelbladen in vier repen van 60 à 70 mm, waarbij de middelste repen ca. 12 verzen telden. Moest hij een groot boek inbinden, dan nam hij twee van die repen, één voor het voor- en één voor het achterplat. Voor een kleiner boek nam hij een reep en sneed die nog eens doormidden; vervolgens verwerkte hij die twee halve reepjes in beide platten. Om gelijkmatige repen te verkrijgen, sneed hij naast of door de verzen. Ik ga er bijgevolg vanuit dat het eerste bewaarde vers van Amsterdam het vijfde of zesde van die kolom was. Maar dan moet de kopiist van D tussen het Londense en Amsterdamse fragment vier kolommen met slechts 32 verzen geschreven hebben. In dat geval is vers 5472 niet het eerste vers van die kolom maar het vijfde en ontbreekt de strook met de bovenmarge + 4 verzen. Ik neem opnieuw aan dat die kolommen met

Afb. 8: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek I A 24^c [fol. x + 45 v] (Copyright Amsterdam, U.B.).

32 verzen naast elkaar op één verso- en recto-zijde stonden. Aan de onderkant ontbreekt dan de strook met de benedenmarge en 6 verzen.

Tussen het Londense en Amsterdamse fragment heeft Verwijs vijf verzen uit Comburg ingelast, die in A ontbreken (2848, 4185-4186 en 4879-4880) en anderzijds heeft hs. B tussen beide fragmenten vier verzen minder dan hs. A (2769, 2772 en 2903-2904). Indien die negen verzen ook in D zoals in A c.q. B ontbraken, dan was vs. 5472 in kolom b van de verso-zijde van folio x + 41 terechtgekomen; het staat echter op de recto-zijde. Met vier kolommen van 32 verzen zou D voor die vijf ingelaste verzen bij B en voor die vier ontbrekende bij A aansluiten. Indien echter de kopiist niet vier maar acht kolommen van 32 verzen schreef, dan konden van die negen verzen er vier in D ontbreken, waardoor het bij B aansloot.

Het fragment Moons

Dit fragment bestaat uit twee bij elkaar aansluitende stroken van één blad en bevat al dan niet besnoeid de verzen 8833-8844, 8866-8877, 8899-8910 en 8934-8945. Eerst zal ik proberen het folionummer van dat blad te bepalen. Voor het Amsterdamse fragment nam ik aan dat er op het einde van elk tekstfragment telkens 6 verzen werden weggesneden. Het fragment eindigt met vers 5989 van fol. x + 45 vb; bijgevolg stond volgens mijn hypothese op de laatste regel van die kolom vs. 5995. Tussen de fragmenten Amsterdam en Moons bevonden zich 21 bladen ($21 \times 132 = 2772$ verzen). Het fragment Moons is bijgevolg een deel van fol. x + 67 ($x + 45 + 21 + 1$). Volgens die berekening was het eerste vers van fol. x + 67 ra vers 8768 ($5995 + 2772 + 1$). Dat folio had dan vier kolommen met respectievelijk ra 8768-8800, rb 8801-8833, va 8834-8866

Afb. 9: fragment Moons [fol. x + 67 r] (Copyright K.U. Leuven, Centrale Bibliotheek).

Afb. 10: fragment Moons [fol. x + 67 v] (Copyright K.U. Leuven, Centrale Bibliotheek).

en vb 8867-8899. Volgens deze reconstructie zou vers 8833 het laatste zijn van kolom rb; in werkelijkheid is het een vers van kol. ra. Om het in mijn reconstructie naar kolom ra over te brengen, moet ik een reeks verzen in de editie van Verwijs schrappen: zij kunnen m.a.w. nooit in hs. D gestaan hebben. Om dat aanschouwelijk te maken, keer ik terug naar de boekbinder: hij verdeelde elk diploma in vier repen: de bovenste met de bovenmarge en 4 à 5 verzen, de twee middelste met elk 11 à 12 verzen en de onderste met 4 à 6 verzen en de benedenmarge. Hoewel ik de versomvang van de repen niet precies kan voorspellen, ga ik van volgende werkhypothese uit. Het blad, waartoe het fragment Moons behoorde werd versneden in een bovenste reep met 4 verzen, twee repen met 12 verzen en een onderste reep met 5 verzen. Ik heb dan een tabel gemaakt, die verduidelijkt hoeveel verzen bij Verwijs geschrapt moeten worden om vs. 8833 naar voren te plaatsen en die illustreert waar het fragment dan in het blad terecht komt.

kol. ra	kol. rb
65	32
64	31
63	30
62	29
61	28
60	27
59	26
58	25
57	24
56	23
55	22
54	21
53	20

kol. ra	kol. rb
52	19
51	18
50	17
49	16
48	15
47	14
46	13
45	12
44	11
43	10
42	9
41	8
40	7
39	6
38	5
37	4
36	3
35	2
34	1
33	vs. 8833

Het nog te bespreken Leuvense fragment telt twee strookjes: het ene met 4,5 regel tekst, het andere met 0,5 regel tekst en de benedenmarge. Theoretisch zou het kunnen dat de boekbinder gelijktijdig twee boeken van hetzelfde formaat inbond, daarvoor twee repen in tweeën sneed en dat het fragment Moons het onderste gedeelte is van de derde reep en het bovenste gedeelte van de vierde reep. Het toeval zou zijn dat in het zelfde boek precies de twee aaneensluitende strookjes bewaard zijn. In een ander - nog niet teruggevonden - boek zou dan de bovenste strook van de derde reep en de benedenmarge verwerkt zijn. Ik neem deze theoretische mogelijkheid onder ogen omdat het fragment Moons voor de tekstkritiek een belangrijk fragment is. Op het onderste strookje van het fragment Moons is duidelijk te zien dat er nog een regel tekst volgt, terwijl het zelf zes regels telt. In die theoretische hypothese zou dan de onderste reep de benedenmarge en zeven regels tekst bevatten. Dat lijkt me onmogelijk omdat zowel Londen als Leuven naast de benedenmarge slechts 5 regels hebben en eventueel nog enkele resten van de 6de regel. Zes regels tekst en de benedenmarge is bijgevolg het maximum. Dezelfde redenering kan ik toepassen voor het bovenste strookje van het fragment Moons. Kol. b van de recto-zijde begint met vers 8934

maar heeft in de marge rood penwerk van een niet bewaarde initiaal. Die laatste was de letter M van vers 8931: *Mar geselle die sonder bant*. In die kolom stonden bijgevolg boven het eerste strookje van het fragment Moons nog ten minste drie verzen. Daarom kan het niet een gedeelte zijn van de bovenste reep van het blad, die dan 9 verzen zou bevatten. Er blijven nog drie theoretische mogelijkheden: 1) de twee strookjes vormen de derde reep van het

blad en ik moet tussen het fragment Amsterdam en het fragment Moons 49 verzen in de editie van Verwijs schrappen; 2) het eerste strookje is de benedenhelft van de tweede reep en het tweede strookje is de bovenhelft van de derde reep, waardoor bij Verwijs 55 verzen moeten verdwijnen; 3) beide strookjes vormden de tweede reep van het blad en er staan in de editie Verwijs 61 verzen teveel.

In zijn editie had Verwijs al vastgesteld dat er belangrijke verschillen waren tussen de Comburgse redactie en hs. A: *Dit verschijnsel openbaart zich echter niet vóór vs. 6823 (6773) en komt in de laatste 20 verzen na vs. 12823 niet weder voor*. In een voetnoot bezorgt hij dan een lijstje van die afwijkende verzen⁽²²⁾. Maar Verwijs heeft dat lijstje slechts opgemaakt, nadat hij al tientallen verzen uit Comburg in zijn editie had ingelast⁽²³⁾. Conclusie: wie de afwijkingen tussen de Comburgse redactie en A onderzoekt, moet beide lijsten samentellen.

Verwijs signaleerde dat die afwijkingen voorkomen tussen vers 6823 en 12823. Precies tussen beide verzen horen de fragmenten Moons (vs. 8833-) en Leuven (12421-) thuis en bovendien levert me dat laatste fragment een vaste plaats in codex D op; het heeft namelijk een benedenmarge. Ik loop nu even vooruit op wat nog komen moet. Op basis van mijn berekening van de lacune tussen het Londense fragment (het eerste en het heeft een benedenmarge) en het Leuvense (het laatste en eveneens met een benedenmarge) blijkt dat bij Verwijs in ieder geval 57 verzen moeten geschrapt worden. Hij heeft er 76 ingelast tussen het fragment Londen en het fragment Moons en 20 tussen het fragment Moons en het fragment Leuven. Op basis van tekstkritisch onderzoek (punt V) zal ik die verzen moeten aanduiden die voor schrapping in aanmerking komen. Maar rekening houdend met a) 20 ingelaste verzen na het fragment Moons en b) slechts een totaal te schrappen verzen van 57, is het duidelijk dat het fragment Moons de derde reep van dat blad moet zijn.

Dat getal 57 is geen absoluut getal: indien er tussen het Amsterdamse en Leuvense fragment in D nog kolommen van 32 verzen stonden, dan moet het getal te schrappen verzen met een zelfde aantal verhoogd worden.

De lacune tussen de tekstgedeelten van het fragment Moons bedraagt telkens 21 verzen, behalve tussen het voorlaatste en laatste (8933-8910 = 23). Precies in die passage heeft Verwijs twee verzen ingelast, die zowel in A als B ontbreken; ook in hs. D waren de vs. 8925-8926 niet aanwezig, waardoor de lacune tussen vs. 8910 en 8934 21 regels wordt.

(22) E. VERWIJS, *a.w.*, blz. XXIX en voetnoot 1.

(23) E. VERWIJS, *a.w.*, blz. XXX, voetnoot 1. Deze lijst is bovendien incompleet, zoals nog zal blijken.

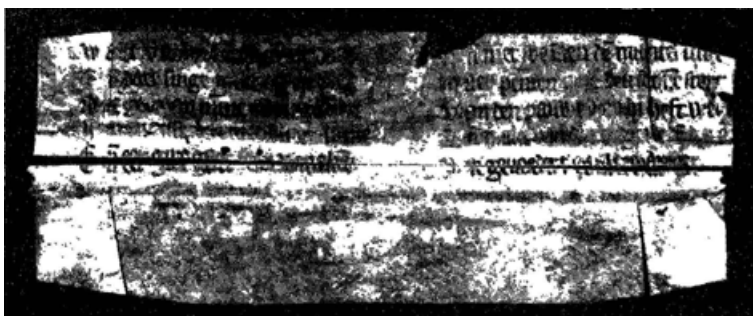
Omdat ik van het Amsterdamse fragment ook over een fotokopie op ware grootte beschikte, kon ik die combineren met het fragment Moons om de afmetingen van de oorspronkelijke bladen te reconstrueren. Aangezien in de bewaarde marge van het fragment Moons nog de prikken voor de liniëring bewaard zijn, mag ik aannemen dat die marge oorspronkelijk is. Ik heb een kolom van dat fragment op een van het fragment Amsterdam gelegd en dan vanuit het midden van het bifolium van Amsterdam gemeten tot aan de rand van het fragment Moons. De oorspronkelijke bladbreedte was aldus 168 mm; dat komt overeen met het Londense folio 248r dat 166 mm meet. Het fragment Amsterdam telt 23 regels; onder en boven dat fragment heb ik een strookje van het fragment Moons gelegd met elk zes regels. Op die manier kon ik een kolom van 33 regels reconstrueren. De hoogte van de bladspiegel was 174 mm. De benedenmarge van het Londense fragment is 43 mm. Veronderstellen we dat de bovenmarge even hoog was, dan was elk blad oorspronkelijk ca. 260 mm hoog. Omdat de verzen niet even lang zijn, heb ik voor de kolombreedte de afstand tussen de hoofdletterkolom recto en de doorschijnende hoofdletterkolom van de verso-zijde gemeten; die bedraagt ca. 53 mm. De afstand tussen twee kolommen op dezelfde manier gemeten is ca. 17 mm.

Leuven, Katholieke Universiteit, Centrale bibliotheek, hs. 118

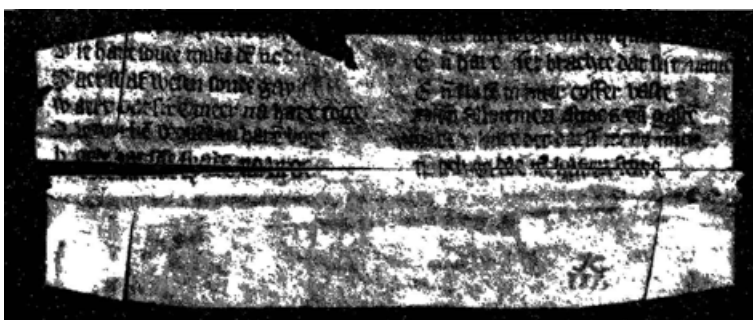
Het Leuvense fragment bestaat uit twee bij elkaar aansluitende strookjes, waarvan het tweede slechts enkele restanten van letters bevat. Dat tweede reepje is een deel van de benedenmarge van het blad, omdat het blanco gedeelte slechts 26 mm hoog is, waar dat in het Londense fragment 43 mm is. Het fragment bevat de tekstkolommen 12421-12425, 12454-12458, 12487-12491 en 12520-12524⁽²⁴⁾.

Aangezien vers 12425 het laatste vers van kol. ra is, bevatte die kolom de verzen 12393-12425. Anderzijds eindigt de laatste kol. vb van Londen met vers 1907. De oorspronkelijke bladen tussen Londen en Leuven bevatten de verzen 1908-12392 of in totaal 10485 verzen volgens de telling van Verwijs. Bij de reconstructie ga ik uit van kolommen van 33 verzen; op de consequenties bij mogelijke kolommen van 32 verzen kom ik nog terug. Met 33 verzen per kolom is er theoretisch tussen Londen en Leuven plaats voor 78 bladen ($78 \times 132 = 10296$), 79 bladen ($79 \times 132 = 10428$) of 80 bladen ($80 \times 132 = 10560$). Indien D daar 80 bladen had, zou ik voor D aan de editie van Verwijs nog 75 verzen moeten

(24) Dat ik meer tekst kon ontcijferen dan R. Lievens, heb ik uitsluitend te danken aan Chris Coppens, hoofd van de afdeling handschriften en kostbare werken, die de fragmenten voor mij liet 'ontrollen'.

Afb. 11: Leuven, Katholieke Universiteit, Centrale Bibliotheek, hs. 118 [fol. x + 94 r] (Copyright K.U. Leuven, Centrale Bibliotheek).

Afb. 12: Leuven, Katholieke Universiteit, Centrale Bibliotheek, hs. 118 [fol. x + 94 v] (Copyright K.U. Leuven, Centrale Bibliotheek).

toevoegen. Dat lijkt me in het licht van wat voorafging, uitgesloten. Even onmogelijk lijkt me 78 bladen, want dan moet ik bij Verwijs 189 verzen schrappen. Mijn vergelijking van de fragmenten van hs. D met de volledige handschriften A en B bevat daarvoor geen enkele grond. Blijft alleen nog over: 79 bladen met 10428 verzen en 57 verzen te schrappen bij Verwijs. Het Leuvense fragment zou dan een reep zijn van fol. x + 94 (14 + 79 + 1).

Ik kan die berekening controleren vanuit het fragment Moons. Volgens mijn hypothese zou fol. x + 67vb van het fragment Moons eindigen met vs. 8950 (8945 + 5); het laatste vers vóór de eerste tekstkolom van het Leuvense fragment was vs. 12392; bijgevolg ontbreken tussen het fragment Moons en Leuven 3442 verzen of 26 bladen ($26 \times 132 = 3432$). Maar

die reconstructie houdt in dat ik tussen beide fragmenten 10 verzen moet schrappen van de editie-Verwijs.

Tussen beide fragmenten heeft Verwijs in zijn editie alweer een aantal verzen, nl. 20, ingelast die in A ontbreken. Alle door Verwijs ingelaste verzen ontbreken behalve in A ook in hs. B; in hs. D daarentegen zouden er slechts 10 niet aanwezig geweest zijn. Ook hier geldt de opmerking dat indien er tussen het Londense en het Leuvense fragment in D kolommen van 32 verzen stonden, het aantal ontbrekende verzen met hetzelfde getal stijgt. Kolommen met 32 verzen zouden immers het Leuvense fragment in hs. D naar achter doen schuiven.

Het Leuvense fragment eindigt met vs. 12522 op fol. x + 94 vb. Daarna volgen in Verwijs' editie nog 1890 verzen ($14412 - 12522 = 1890$), waarmee ten minste 14 folio's beschreven werden ($14 \times 4 \times 33 = 1848$). De ganse *Rose* telde in hs. D bijgevolg $1 + 94 + 14 = 109$ folio's of 55 diploma's. Omdat ik weet hoe de boekbinder de diploma's versneed, kan ik een berekening maken van het aantal boeken dat hij daarmee heeft ingebonden. Indien al die boeken zo hoog waren als de breedte van een dubbelblad, had hij voor één boek twee repen nodig en bijgevolg bond hij met één diploma twee boeken in⁽²⁵⁾. Met 55 dubbelbladen kon hij bijgevolg 110 van die boeken inbinden. Bond hij kleine boeken in, zoals die waaruit de fragmenten Moons en Leuven afkomstig zijn, dan had hij genoeg aan één reep van één blad, omdat hij die doormidden sneed. Met één dubbelblad kon hij bijgevolg acht kleine formaten inbinden of in totaal 440 boeken. Het aantal boeken dat met het *Rose*-gedeelte van hs. D werd ingebonden - zoals ik al schreef ging er nog tenminste een andere tekst aan vooraf - ligt bijgevolg tussen 110 en 440; tot nog toe zijn er maar uit vier boeken fragmenten aan het licht gekomen. Het kan natuurlijk zijn dat hij volledige bladen in de platten van registers verwerkt heeft en dan daalt uiteraard het aantal gedrukte boeken, maar toch staat vast dat slechts een fractie van het oorspronkelijk aantal banden zijn fragmenten heeft prijsgegeven.

III. Beschrijving van de fragmenten

Perkament, ca. 1350, ca. 110 bl. Waarschijnlijk quaterniones, ca. 260×168 (174×123), 2 kol., 33 (soms 32) rr. - Volgens G.I. Lieftinck dateert het Amsterdamse fragment uit de tweede helft van de 14de eeuw. Welis-

(25) Het Londens fragment heb ik alleen op de foto's bestudeerd. Pribsch schrijft over twee *Streifen* die *noch zusammenhängend* zijn. Dat betekent dat uit de band, waarin het Londens fragment verwerkt was, in ieder geval een strook verloren is gegaan.

waar plaatst hij na die datering een vraagteken⁽²⁶⁾. R. Lievens dateert *14de eeuw* (*misschien nog uit de eerste helft?*) Lievens' datering hangt samen met het schrift, dat hij als een littera textualis currens beschouwt⁽²⁷⁾. Die letter zou na 1350 niet meer voorkomen⁽²⁸⁾. J.P. Gumbert definieert de currens als *une écriture qui présente la morphologie de l'écriture livresque traditionnelle, mais exécutée à grande vitesse sans discipline calligraphique*⁽²⁹⁾. Ik beschouw de letter als een gewone textualis, waarbij echter de stok of de schacht van de letters geronder is en niet loodrecht op de schrijfflijn staat⁽³⁰⁾. Daarom lijkt me een datering ca. 1350 in ieder geval veiliger.

D. van der Poel heeft overtuigend aangetoond dat hs. A niet van ca. 1300 maar van ca. 1325 dateert⁽³¹⁾. B stamt volgens G.I. Lieftinck uit de tweede helft van de 14de eeuw⁽³²⁾ en C werd volgens J. de Vos tussen 1380 en 1425 geschreven⁽³³⁾. Van de handschriften A, B en D is D bijgevolg het middelste.

Fragment Londen, British Library, Add. 38091 P, 247r-248v

Vierde strook van een diploma; restant van folio x + 9 en x + 14. Afmetingen: 53 à 71 × 306.

Fragment Amsterdam, Universiteitsbibliotheek I A 24^c

Tweede en derde strook van een diploma, restant van folio x + 42 en x + 45. Afmetingen: tweede strook 60 × 298, derde 62 × 301.

Fragment Moons

Twee vertikaal bij elkaar passende reepjes, die samen de derde strook van een blad vormen. Restant van folio x + 67; afmetingen: 32 × 147 en 33 × 147.

(26) G.I. LIEFTINCK, *Middelnederlandsch Woordenboek*. Dl. X: *Bouwstoffen*. Tweede gedeelte (G-Z). 's-Gravenhage, 1941-1952, nr. 1118.

(27) R. LIEVENS, *Middel nederlandse handschriften...*, blz. 30; hij moest echter het schrift beoordelen op de 'slechtste' fragmenten.

(28) G.I. LIEFTINCK, *Codicum in finibus belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in bibliotheca universitatis asservantur. Pars I: codices 168-360 societatis cui nomen Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Leiden, 1948, blz. XII [Bibliotheca universitatis leidensis, codices manuscripti V].

(29) G.I. LIEFTINCK & J.P. GUMBERT, *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture latine portant des indications de date*. Dl. II. Texte. Leiden... Köln, 1988, blz. 24.

(30) Vergelijk b.v. met plaat 169 van hs. Gent, U.B. 942 uit 1367 in F. MASAI & M. WITTEK (ed.), *Manuscrits datés conservés en Belgique. T. I: 819-1400*. Brussel-Gent, 1968.

(31) D. VAN DER POEL, *a.w.*, blz. 19-20.

(32) G.I. LIEFTINCK, *Bouwstoffen...*, nr. 1121.

(33) J. JANSSENS, R. VAN DAELE, V. UYTTERSROT & J. DE VOS, *a.w.*, blz. 133.

Fragment Leuven, Katholieke Universiteit, Centrale Bibliotheek, hs. 118 Twee vertikaal bij elkaar passende reepjes, die samen de vierde strook van een blad zijn. Restant van fol. x + 94; afmetingen: 26 × 138 (bovenste) en 26 × 134 (onderste).

Alle fragmenten hebben aan één horizontale zijde afgeschuinde hoeken en aan de andere een vouw en gaatjes omdat ze dienden ter versteviging van de eerste en laatste katern van gedrukte boeken.

Schrift

Eén hand, littera textualis. Hoofdletterkolom. Rode initialen, 2 à 3 rr. hoog met blauw penwerk in de marge (Londen), blauwe initialen met rood penwerk (in fragment Moons alleen rood penwerk bewaard); lombarden, 2 rr. hoog. Representanten voor lombarden en initialen (Amsterdam). Prikken (fragment Moons), geen sporen van liniëring of afschrijving.

Herkomst en geschiedenis

Handschrift D werd in de tweede helft van de 16de eeuw door één boekbinder(satelier) versneden. Slechts van de fragmenten Amsterdam en Leuven is bekend uit welke band ze afkomstig zijn. Omdat de boekband waaruit het Amsterdamse fragment werd losgemaakt, eerst in 1609 aan de Hasseltse augustijnen toebehoorde, lijkt het waarschijnlijk dat zij niet de opdrachtgevers van de boekbinder waren, maar dat ze het ingebonden boek achteraf verworven hebben. Gezien de taalkundige kenmerken en het feit dat het Leuvense fragment afkomstig is uit een verzamelband die aan de benedictijnenabdij Sint-Adriaans⁽³⁴⁾ in Geraardsbergen toebehoorde, lijkt het me waarschijnlijk dat de plaats waar het handschrift geschreven werd niet ver verwijderd was van de plaats waar het achteraf versneden werd.

IV. Tekstuitgave

Links heb ik de tekst van de fragmenten uit D, rechts de parallelverzen uit het nog onuitgegeven hs. B afgedrukt, beide volgens de nummering van Verwijs. De transcriptie is diplomatisch: *v* en *u*, *i* en *j* zijn volgens het handschrift; opgeloste afkortingen heb ik gecursiveerd. Lombarden en initialen zijn vet gedrukt. Omdat sommige fragmenten uit de banden werden losgeweekt, is de inkt op een aantal plaatsen zeer verbleekt. Aangezien de lezer telkens mijn lezing op de foto's kan controleren, heb ik

(34) R. LIEVENS, *Middelnederlandse handschriften*..., blz. 30.

geen verantwoording gegeven voor de interpretatie van half afgesloten of weggesneden letters. Wat ontbreekt of wat me toch niet heel zeker lijkt, heb ik tussen rechte haakjes geplaatst. Voor het Amsterdamse fragment gebruikte ik ook een sterk uitvergroete afdruk van de microfiches, die soms de verbleekte letters duidelijker dan de foto's toont. Het weinige commentaar staat na het overeenkomstige tekstfragment. Bij mijn afschrift van de parallelplaatsen uit hs. B heb ik geen noten opgenomen, omdat die editie uiteraard zeer voorlopig is.

London, British Library, Add. 38091 P, 247r-248v

Fol. x + 9 ra

Fol. 292 va

1153	Jc segge sekerlec wel dat Dat den ion[cu]rouwen staen uele bat	Jc segghe sekerliken dat Dat joncurouwen stane uele bat
1155	Witte kedele wel geploijt Dan enech ander cleet dede noit	Witte kedele wel gheploijt Dan <i>ander</i> cleder daden noyt
1157	Die witte kedel toende wel	Die witte kedel betekende wel

1154: Priebisch las *ioncfrouwen*; de gedeeltelijk bewaarde letter voor de *r* is te gerond voor een *f* (vergelijk met *af* in vs. 1190 en *dlijf* in 1838. Voor de lezing met *u* is er een stok te weinig.

Fol. x + 9 rb

Fol. 292 vb

1186	Sine warde heilen ende breken Gerne dede hi den liede[...] Dies minnen sine van hert[.....] Ledechheit die scone maget	Sine worde heilen ende breken Gherne dede hi den lieden eere Dies minden sine alle sere maghet
1190	Daer ic v uore af heb[.....]	Daer ic v uoren af hebbe gewaghet

Fol. x + 9 va

Fol. 293 ra

1218	[..] gode het mochte elken lusten	Bi lode het mocht elken lusten
	[.]e siene also soeten spel	Te sien alsoe soete spel
1220	[.]ie ionchere hi was oec wel	Die jonchere was oec wel
	[.]an der ouder dat sceen sin	Vander ouder dat scheen sijn
1222	[.....]eide sijn soete minnekijn	Joncheit sijn minnekijn

Fol. x + 9 vb

Fol. 293 ra

1250	Die daer stoeden soe menegertiren	Die daer stonden soe menghertieren
	Jc sciet van daer ende ginc allene	Jc schiet van daer ende ghing allene
	In dat uergier daer groet ende clene	Doer dat vergier grote ende clene

	Harde wale die uogle songen	Daer die voghelkine songhen
1254	Soete <i>ende</i> scone na haren tongen	Soete <i>ende</i> scone nae haere tonghen
	Fol. x + 14 ra	Fol. 296 va
1804	Maer int saluen was si sachte	<i>Maer</i> int saluen was si sachte
1805	Si maecte in deen side wonden groet	Si maecte in dene side wonden <i>groete</i>
	Diese in dander side toe sloet	Die si in dander side toe sloete
	Te mi wert quam hiren binnen	Te mi wert quam hieren <i>binnen</i>
1808	Sere uerstormt die god van <i>minnen</i>	<i>Sere verstormt</i> die god van <i>minnen</i>
	Fol. x + 14 rb	Fol. 296 vb
1837	Dies geuic v here hier ter stede	Dies gheuic v nu hier ter stede
	Herte <i>ende</i> sen ende dlijf mede	Herte <i>ende</i> sin <i>ende</i> mijn lijf mede
	Want ic noch hope den tijt te siene	Want ic hoepe noch te siene
1840	Dat mi van v staet te gesciene	Dat mi <i>van</i> u steet te gesciene
1841	Goet <i>ende</i> ere <i>ende</i> alle genade	Ere <i>ende</i> goet <i>ende</i> alle genaede
	Fol. x + 14 va	Fol. 297 ra
1870	<i>Ende</i> oec van soe groten name	<i>Ende</i> oec <i>van</i> soe groten name
	Want die baniere voert die <i>minne</i>	Want die baniere voert die <i>minne</i>

	Daer alle houescheit es inne	Daer alle houescheit es inne
	Want si es van selker manieren	Want si es van sulker manieren
1874	Dat si es edel <i>ende</i> goeder tieren	Dat si es edel <i>ende</i> ghodertieren
	Fol. x + 14 vb	Fol. 297 rb
1903	En wetti doch die waerheit wale	En wetti dogh die waerheit wale
	Dat gi van mi hebt altemale	Dat ghi hebt <i>van</i> mi te male
1905	Mine herte geheel tuwen gebode	Mijn herte al tuwen gheboede
	Al woudict enech sens bi gode	Al woudic selue bi gode
1907	Van v keren en holpe niet	<i>Van</i> v keren hen holpe niete
	1906-1907: beide verzen zijn met een dun lijntje doorgestreept.	

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, I A 24^c

	Fol. x + 42 ra	Fol. 35 va
5472	Hijr bi soe hebbe[n] si uercregen	Hier bi soe hebben si <i>vercreghen</i>
	Beide haer rente <i>ende</i> haer goet	Beide hare rente <i>ende</i> hare goet
	Die prince es salech die dit doet	Die prinche es salech die dit doet

5475	Nv hebbic v wel doen <i>verstaen</i>	Nu hebbic v wel doen <i>verstaen</i>
	Na dat mi dochte v vragen <i>gaen</i>	Na dat mi dochte v vragen <i>gaen</i>
	Ende die redene hebdi <i>gesien</i>	Ende die redene hebdi <i>gesien</i>
	Die mi dunct dat wel <i>uertien</i>	Die mi dunct dat wel <i>vertien</i>
	Vrouwe ghi hebt mi wel <i>berecht</i>	Vrouwe ghi hebt mi wel <i>berecht</i>
5480	Dies danckic v hets wel <i>recht</i>	Dies danke ic v het es wel <i>recht</i>
	Maer ic hoerde v onlancs <i>noemen</i>	Maer ic hoerde v onlancs <i>noemen</i>
	Saken di mi dunken komen	Saken die mi dunken <i>coemen</i>
	Vte ere herten vol <i>dorperheiden</i>	Vte vre herten vol <i>dorperheiden</i>
	Want die v woude in <i>onkuscheiden</i>	Want die v vonde in <i>oncuescheiden</i>
5485	Betrapen vrouwe hi mocht <i>doen wale</i>	Betrapen <i>vrouwe</i> hi mocht <i>doen wale</i>
	Ane v spreken <i>ende</i> ane v <i>tale</i>	Ane v spreken <i>ende</i> ane v <i>tale</i>
	Ha seide redene ic kinne <i>wel</i>	Ha seide redene jc kinne <i>wel</i>
	Wat ghi meint. ic sal v el <i>Seggen ende verstaen doen</i> <i>bat</i>	Wat ghi meint ic sal v el
	Als ghi wilt tere ander stat	
5490	Ende v toenen meer <i>onscouden</i>	Seggen wildire v ane <i>houden</i>
	Vp dat ghire v ane wilt <i>houden</i>	Ende v tonen meer <i>onscouden</i>
	Maer mi steet tantwerdene <i>eer</i>	Maer mi steet tantwerdene <i>eer</i>
5494	Van dien dat ghi mi heden <i>eer</i>	Dat ghi mi vraget hedeneer

5473 *ende*: afkortingsstreepje zeer verbleekt.

Fol. x + 42 rb

Fol. 35 vb

5505

Gedinct v va[n.....]

Ghedinct v *van* oraciuse
niet

Die soe vroeden meister
hiet

Die soe vroet .i. meester
hiet

Hi seit die sot die sinen
wille

Hi seit die sot die sinen
wille

Vp ene quaetheit hout al
stille

Op ene quaetheit hout al
stille

Dat goet es dat hi ene ander
doet

Dat goet es dat hi ene andre
doet

5510

Om dirste te werpene onder
uoet

Omme dierste te werpene
onderuoet

Jc wille *verbieden* niet die
minne

Jn *verbiede* v niet die
minne

Maer verstaet in uwen
sinne

Maer verstaet in vwen
sinne

Dat ic die sotte *minne*
verbiede

Dat jc die sotte *minne*
verbiede

Die altoes quelt *ende* pijn
die liede

Die altoes quelt die liede

5515

Al es dat sake hets oec
waerheide

Oec es ene rechte waerheit

Al uerbiedic dronke[.....]

Al *verbiedic* dronkenheit

Daer omme en *verbiedic*
niet

Daer *omme* soe en
verbiedic niet

	Te maten drinken. vrient nu siet	Te maten drinken vrient nu siet
	Al verbiedic te grote melthe[it]	Al <i>verbiedic</i> te <i>grote</i> miltheit
5520	Die den lieden te swaer aneleit	Die den lieden te swaer ane leit
	Jn hete niet dat men si	Jn hete niet datmen si
	Daer omme te vrec geloeuets [mi]	Daer omme te vrecke geloues mi
	Want dese sijn alle beide quaet	Want dese sijn alle beide quaet
	Jc wille wel dat gi verstaet	Jc wille wel dat ghi verstaet
5525	Dat ic dese soude prisene n[od]e	Dat ic dese soude prisene node
	Ghi doet vrouwe. gi liecht bi [...]	Ghi doet vrouwe. ghi liegt bi gode
5527	Jn can [...]	Jn can v gesmeken twint
	Fol. x + 42 va	Fol. 35 vb-36 ra
5538	[...] prisene staet	Want si wel te prisene staet
	Ene andre minne geloeuets mi	Ene andre minne geloues mi
5540	Es noch die naturlec [si]	Es noch die natuerlec si
	Jn menschen ende in beesten beide	Jn menschen ende in beesten beide
	Want hets gerechte naturlecheide	Want hets gerechte natuerlecheide
	Dat elke moeder mint hare kint	Dat elke moeder mint hare kint
	Datse met hare liue wint	Dat si met haren liue wint
5545	Dit es ene minne gemeine	Dit es ene minne gemeine
	Allen dieren groet ende cleine	Allen dieren groet ende cleine
	Dese minne en es men no meere	Dese minne es min no mere

	Te prisene noch te lachtrenne sere	Te prisene noch te lachterne sere
	[.....] die nature doen doet	Want hem die nature doen doet
5550	En daden sijs niet dies sijt vroet	En daden sijs niet dies sijt vroet
	Het ware hen lachter alte groet	Het waer hen lachter alte groet
	Maer des soe nes en gene noet	Maer des en es gene noet
	Dat ic v soude hijr af tellen	Dat ic v hier af soude tellen
	Want v andre saken quellen	Want v andre saken quellen
5555	Die ghi te swaer hebt ane genomen	Die ghi te sware hebt ane genomen
	Woudi diere noch aue comen	Woutdi diere noch aue comen
	Eer v die pine slae te doet	Eer v die pine sla te doet
	Het ware v salecheide groet	Het ware v salecheide groet
	Hijr bi sone begin ics niet	Hier bi soe en beginics niet
5560	[.....] sij[t i]et	Dat ic wille dat ghi sijt iet

Fol. x + 42 vb

Fol. 36 ra-36 rb

5571	Jc wille gerne v lief wesen	Jc wille gerne v lief wesen
	Nv seggic v wat v van desen	Nu seggic v wat v van desen
	Comen sal ontfaet mine minnen	Comen sal ontfaet mine minne
	V en sal gebreken in genen sinne	V en sal gebreken in genen sinne
5575	Dinc negene sekerlike	Ding en gene sekerlike
	Noc mesuallen in ertrike	Noch mesuallen in erdrike
	Gi selt werden soe groet here	Ghi seelt wesen soe groten here
	Wildi doen dat ic v lere	Wildi doen dat ic v lere
	Dat noit meere en wart gesien	Dat noyt meere en wert gesien
5580	Al v wille sal v geschien	Al v wille sal v ghescien
	Jn dien dat ghi mine werke doet	Jn dien dat ghi mine werke doet
	Ende mi minnen dore oetmoet	Ende mi minnen dore oetmoet
	Jn hete v werken en gene dinc el	Jn hete v werken en geen dinc el
	Ende soe mogedi v beroemen wel	Ende soe moegdi v beroemen wel
5585	Dat gi hebt ene amie	Dat ghi hebt ene amie
	Die en geleec vrouwen nie	Die en geleec jonfrouwen nie
	Soe wel geboren no soe hoege	Soe wel geboren noch soe hoghe
	Datsi mi iet geliken moge	Dat si mi iet geliken moghe
	Want ic ben dochter sekerlike	Want ic ben dochter sekerlike
5590	Ons heren gods van hemelrike	Ons heren goeds van hemelrike
	Die mi soe scoene heft geformeert	Die mi soe scone heeft geformeert

	En sijt des niet te barenteert	En sijt des niet te barenteert
5593	Spiegelt v in mijn claer anscijn	Spigelt v in mijn claer anschijn
	Fol. x + 45 ra	Fol. 38 ra
5868	Met [.....]van [.....] maniere[n]	Met cledren <i>van meneger</i> <i>manieren</i>
	Met seluere met goude <i>ende met siden</i>	Met silure met goude <i>ende</i> <i>met siden</i>
5870	Met diere gesteinte <i>ende</i> gesmiden	Met dieren gesteint <i>ende</i> gesmiden
	Ende set alse ene conincginne	Ende sit alse ene coninginne
	Dan dunct hare <i>in</i> haren sinnen	Dat dunct hare <i>in</i> haren sinne
	Dat al dat in die werelt leeft	Dat al dat in die werelt leeft
	Jegen hare niet en heft	Jegen hare niet en heeft

5875	Eren noch werdecheiden twent	Eren noch <i>werdecheiden</i> twint
	Soe groet si hare seluen kent	Soe groet si hare seluen kint
	Dat nieman en es in ertrike	Dat niemen en es in erdrike
	Die hare dunct dat hare gelike	Die hare dunct dat hare gelike
	Soe waent si vrouwe sijn bouen al	Soe waent si <i>vrouwe</i> sijn bouen al
5880	Sine onsiet en geen mesval	Sine ontsiet engeen mesual
	Dan geet si die sale al omme	Dan geet si die zale al omme
	Elken muer <i>ende</i> elke columme	Elken muer <i>ende</i> elke colomme
	Besien vter maten wale	Besien <i>vtermaten</i> wale
	Soe uerre geet si in die sale	Soe <i>verre</i> geet si in die zale
5885	Alse ene die hare nien onsiet	Alse ene die hare niene <i>ontsiet</i>
	Datse valt eer sijs weet iet	Dat si valt eer sijs weet iet
	In die cranke sale daer neder	In die cranke <i>zale daer</i> neder
	Daer haer uercoeuere kume es weder	Daer hare <i>vercoeuere</i> cume es weder
	Dan drift si droefheit <i>ende</i> rouwe	Dan drijfsi droefheit <i>ende</i> rouwe
5890	Die teuoren soe groeten vrouwe	Die te voren soe groten vrouwe
	Fol. x + 45 rb	Fol. 38 rb
5901	Dat grote g[.....]	Dat <i>grote</i> goet heeft si <i>verloren</i>
	Datse hilt <i>ende</i> hadde [.....]	Dat si hilt <i>ende</i> hadde te uoren
	<i>Ende</i> bi die om dat si es	<i>Ende</i> bedie <i>omme</i> dat si es
	Soe uerkert geloeft mi des	Soe <i>verkeert</i> geloeft mi des

5905

Dat si die goede werpt ter neder Dat si die goede werpt ter neder

Ende die scalke *verheft* weder *Ende* die scalke *verheft* weder

Ende [*hen*] geft groete volheit *Ende* *hen* geuet grote volheit

Goet *ende* ere *ende* werdecheit Goet *ende* ere *ende* werdecheit

Ende oec nemt sijt weder *hen* *Ende* oec soe nemt sijt weder *hen*

5910

Alst hare comet in den sen Alst hare comt in den sen

Ende en wils niet meer gedoegen *Ende* en willes niet meer gedogen

Hijr bi sijn hare uerbonden doge[n] Hier bi sijn haer *verbonden* dogen

Om dat si weten niet en sal Om dat si weten niet el sal

Wien dat si goet doet ochte mesval Wien si doet goet ochte ongeual

5915	Ende bi die dat dauenture Werpt vp ende neder in menege vre Biden kere van haren raden Beide die goede ende die quade Soe laet v gedinken wat ic seide	Ende bedi dat dauenture Werpt op ende neder in menege vre Bi den kere van haren rade Beide die goede ende die quade Soe laet v gedinken wat ic seide
5920	Van socratesse. die alle beide Die auonture goet ende quaet Altoes hilt in enen st[...]	Van socratesse die alle beide Die auenture goet ende quaet Altoes hilt in enen staet
5923	Menech [.....]	Menege exemple moegdi vinden
	Fol. x + 45 va	Fol. 38 rb-38 va
5934	[.....]	Ende doden dede hi oec na dat
5935	[.....] den senature Hi was fel ende wreet ter cure Doe hi doetde sinen broeder Ende oec ontleden sire moeder Om dat hi die stat ane sach	Van rome die senature Hi was wreet ende fel ter cure Doe hi doetde sinen broeder Ende oec ontleden siere moeder Omme dat hi die doet ane sach
5940	Daer hi negen maent in lach Ende daer mense te stucken sneet Daer besach hi elc let gereet Die scoenheit die daer lach an	Daer hi neghen maent in lach Ende mense te stucken sneet Soe besach hi elc let gereet Die scoenheit die daer lach an

	<i>Waer</i> sachmen soe quaden man	Wie sach nie soe quaden man
5945	Doe hi alsus besach die lede	Doe hi <i>aldus</i> besach die lede
	[D]e[d]e hi in sine camere mede	Dede hi in sine camere mede
	Den wijn langen <i>ende</i> woude drinken	Den wijn langhen <i>ende</i> woude drinken
	Ende dede hem den nap al uolscinken	Ende dede hem den nap vol scinken
	Bi sire suster hi oec lach	Bi siere suster hi oec lach
5950	Hi nam daer menech toegesach	Hi <i>nam</i> daer menech toe sach
	Tenen wiue enen man	Tenen weue enen man
	Daer na dede hi die cleder an	Daer na dede hi die cleder an
	Ende cleede heme alse een wijf	Ende cleetde <i>hem</i> alse .i. wijf
	Ende leuerde enen man zijn lijf	Ende leuerde enen man zijn lijf
5955	[.....]nen meester goet	Te seneca sinen meester goet
5956	[.....]t	Seide hi dat hi steruen moet

5944 *Waer*: aangezien na *W* onmiddellijk een lange *s* volgt, kan er alleen maar ruimte zijn voor een afkortingsteken. 5945 *alsus*: na de *a* staan er twee schachten, *l* + lange *s*.

	Fol. x + 45 vb	Fol. 38 va-38 vb
5967	Die hadde in mi gesent Sonder te hebbenne mere torment Dus starf daer die goede <i>man</i>	Diese hadde in mi gesent Sonder te hebbene meerre torment Dus starf <i>daer</i> die goede man
5970	Daer mesdaet en gene was an Dan dattene die keiser plach Ere te doene waer dat hi mach Gelijc scolier <i>den</i> meester doet Dies seide die keiser en es niet goet	<i>Daer</i> mesdaet engene was an Dan datten <i>re</i> die keyser plach Ere te doene <i>waer</i> hine sach Ghelijc scolier <i>den</i> meester doet Dies seide die keyser ens niet goet
5975	Noch werdech dat hi iemene ere Die van rome es keiser en[<i>de</i>] here Ende oec van der werelt mede Maer hem teerne soe es sede Daer op dat gi alte male	Noch <i>werdech</i> dat hi iemene ere Die <i>van</i> rome es keyser <i>ende</i> here Ende oec <i>vander</i> werelt mede Maer <i>hem</i> te eerne soe es sede Maer op dat ghi altemale
5980	Mine wart <i>verstaet</i> hijr wale Soe moechdi merken dat rijcheide Noch goet noch ere noch <i>werdecheide</i> Noch gracie en gene der <i>auonturen</i> Den mensce en maect goet van nature	Mine <i>wort</i> verstaet hier wale Soe moegdi merken dat rijcheide Noch goet noch ere noch <i>werdecheide</i> Noch gracie engeen der <i>auenturen</i> Den mensche maect goet <i>van naturen</i>
5985	Hine bliue altoes in sinen staet	Hine bliue altoes in sinen staet

	Es hi goet ochte es hi quaet	Es hi goet ochte es hi quaet
	Ende es hi mechtech soe toent hi bat	Ende es hi machtech soe toent hi bat
	Sine quaetheit telker stat	Sine quaetheit telker stat
5989	Dan hi arm ende neder ware	Dan hi arme ende neder ware
5975 werdech: <i>h</i> superscript toegevoegd. 5976 en[de]: afkortingsteken ontbreekt. 5984 nature: eventuele <i>n</i> zeer twijfelachtig.		

Fragment Moons

	Fol. x + 67 ra	Fol. 56 ra-56 rb
8833	[.....] hare de ere[<i>n</i>]	Ende kerijt <i>met</i> hare den eren
	[..]re onsculdegen ende haer sweren	Hare onsculdeghen ende hare sweren

8835	[..] kan hare niet in staden gestaen	En can hare niet <i>in</i> staden gestaen
	[..]ne geetse bluwen ende slaen	Hine ghese blouwen <i>ende</i> slaen
	[..]e dats hare wert te uele	Soe dats hare wert te vele
	[..]n laet si vte gaen haer kele	Dan laetse vte gaen hare kele
	[..... si verluden] can	<i>Ende</i> roept wat si <i>verluden</i> kan
8840	[...]pe ouer haren man	Hulpe ouer haren man
	[..]n comen die gebure toe	Dan comen die gheburen toe
	[..]ese scieden wisten si hoe	Diese scieden wisten si hoe
	[..]er hi hare geft menegen stoet	<i>Daer</i> hi hare gheeft meneghen stoet
8844	[.]och nemense <i>hem</i> met pinen <i>groet</i>	Doch nemensise <i>hem</i> met pinen <i>groet</i>
8844 Hs. nemennse		
Fol. x + 67 rb		Fol. 56 rb
8866	Want si penst te meneger vre	Want si peinst te meneger vren
	Dat sine doede. want hare en rochte	Dat sine doedde <i>wan</i> hare en rochte
	Jn wat manieren het wesen mochte	Jn wat manieren het wesen mochte
	Ochte uergeuen ochte steken doet	Ochte <i>vergeuen</i> ochte steken doet
8870	Want dat enen wiue int hoet	Want dat enen wiue in thoet
	Comt. dat wilt si doen te hande	Comt. dat wilt si doen te hande
	Si nont siet ere noch scande	Sine aensiet ere noch scande

	Si en vol ende hare quade werc	Sine volende hare quade werc
	Want ons scrift ualerius die clerc	Want ons scrijft valerius die clerc
8875	Dat dwijf sonder consciencie es	Dat dwijf sonder consciencie es
	Van wat si geert geloeft mi des	Van wat si gheert geloeft mi des
8877	Ende behendeck in quaetheide	Ende behendeck in quaetheide
	Fol. x + 67 va	Fol. 56 va
8899	Men machse houde[n] niet bi crachte	Men machse houden niet bi crachte
8900	Ende vrouwen sijn in die gedachte	Ende vrouwen sijn in die ghegedachte
	Ende in dien moet ende in dien sen	Ende in dien moet ende inden sen
	Dat hare man soude bouen hen	Dat hare man soude bouen hen
	Wesen meister ende here	Wesen meester ende here
	Dat soude hen vernoien sere	Dat soude hen vernoyen sere

8905	[.]oe scoene hi ware vte <i>vercoren</i>	Hoe scone hi ware <i>ende</i> hoe wel geboren
	Den <i>genen</i> dien si wel te uoren	Den <i>genen</i> die si wel te voren
	Mochte gebieden. <i>ende</i> diese hiet	Mochte gebieden <i>ende</i> diese hiet
	Vrouwe altoes <i>ende</i> anders niet	Vrouwe altoes <i>ende</i> anders niet
	<i>Ende</i> haddene also vaste bedwongen	<i>Ende</i> hadde alsoe vaste bedwongen
8910	Met enen waerde hadde hi gesprongen	Met .i. warde hadde hi gesprongen
	Fol. x + 67 vb	Fol. 56 vb
8934	Also alsic v vore [.....]	Alsoe alsic hier voren seide
8935	Van hen die waren dirste liede[.]	Van hen die waren dierste liede
	Die sonder dienst <i>ende</i> sonder m[.....]	Die sonder dienst <i>ende</i> sonder miede
	Waren altoes onderlinge	Waren altoes onderlinghe
	Met groten paise sonder gedin[.]	Met groten payse sonder ghedinghe
	Want sine hadden hare vri leuen	Want sine hadden hare vri leuen
8940	Omt tgoet [.....]	Om tgoet van ertrike niet gegheuen
	Noch doe sone was en gene b[.....]	Noch doe so en was ghene bedeuaert
	<i>Ende</i> niemen <i>ende</i> ruemde sinen ar[t]	<i>Ende</i> niemen en ruemde sinen aert
	Die enech ander lant besocht	Die enech ander lant besochte
	Jason was die irst vort bro[cht]	Jason was die ierst voert brochte
8945	Vp die zee scepe te gane	Op die zee scepe te ghane

Fol. x + 94 ra

Fol. 78 va

12421

Want v scolen liggen meist
daer

Want v scolen liggen meest
daer

Ende daer singt messe
oppenbaer

Ende *daer* singt messe
openbaer

Die go[d] van minne ende
die godinne

Die god van minnen ende
die godinne

Haren dissiplen met bliden
sinne

Haren disciplen met bliden
sinne

12425

Ende eer gire gaet [...] v
maken

Ende eer ghire gaet zeldi v
maken

	Fol. x + 94 rb	Fol. 78 vb
12454	<i>Ende</i> niet soe saen den mantel luke[n]	<i>Ende</i> niet soe saen den mantel luken
12455	Maer pensen o[m]me den sconen stert	<i>Maer</i> peinse omme den sconen stert
	Van den pauwe dien hi heft wer[t]	Van den pauwe dien hi heeft wert
	<i>Ende</i> maken van d[.....]le den [....]	<i>Ende</i> maken van den mantele den haren
12458	Die geuoedert es altewaren	Die geuoedert es al twaren
	Fol. x + 94 va	Fol. 79 ra
12487	Die hare soude maken den nodi[....]	Die hare soude maken den nodinnay
	Daer si af wesen soude gay	<i>Daer</i> si af soude wesen gay
	Waert dat sire meer na hare toge	Waert dat sire meer na hare toge
12490	Die werken woude in haren boge	Die werken woude in haren boge
12491	Hoede dat sise spade no vroe	Hoede hare dat si spade no vroe
	Fol. x + 94 vb	Fol. 79 rb
12519	Maer allet[.]os[.] alse hi qua[.]	Maer altoes alse hi quame
12520	<i>Ende</i> hare iet brachte dat sijt name	<i>Ende</i> hi hare iet brachte dat sijt name
	<i>Ende</i> sluten in haer coffer vaste	<i>Ende</i> sludent in hare coffere vaste
	Men sal nemen altoes van gasten	Men sal nemen altoes van gaste
	Hoede hare oec datsi niene minne	Hoede hare oec dat si nine minne
12524	Noch en doe in haren sinne	Noch en doe in haren sinne

12520 hare: hierna een
rasuur

V. Taalkundige en tekstkritische beschouwingen

1. *Taalkundige beschouwingen*

G.I. Lieftinck noemde de taal van de handschriften A en B *Vlaamsch-Brabantsch*; voor Amsterdam, U.B. I A 24^b en I A 24^c maakte hij wel een onderscheid voor de datering, niet echter voor de taal, die hij als

Vlaamsch karakteriseert⁽³⁵⁾. Die typeringen moeten alvast genuanceerd worden. Daarbij raadpleegde ik vooral de *Klankatlas* van A. Berteloot (= KA)⁽³⁶⁾ en de *Atlas* van M. Mooijaart (= AVT)⁽³⁷⁾. Voor mijn taalkundig onderzoek heb ik ook gebruik gemaakt van de overeenkomstige verzen uit A (editie-Verwijs) en B. Indien een woord in rijmpositie staat, geef ik tussen haakjes het andere rijmwoord.

1.1. Secundaire umlaut van *a*

Heb ik alleen aangetroffen in *mechtech* 5987, waar echter A en B *a* hebben. Volgens KA 4 wordt secundaire umlaut alleen in Brabant en Limburg geschreven.

1.2. Palatalisering(?) van *a*

Alhoewel de verhouding tussen *bat* en *bet* onduidelijk blijft (AVT 2), is *bet* een Vlaamse vorm, waarbij het Oostvlaams een minderheid van *bet* heeft; het Brabants kent alleen *bat*. In D, A en B komt eveneens uitsluitend *bat* voor, maar telkens in onvertaalbare rijmparen: 1154 (: *dat*), 5489 (: *stat*) en 5987 (: *stat*).

1.3. Nnl. *a* correspondeert met Mnl. *o*

Van het preteritum van *brenghen* komt een vorm in een onvertaalbaar rijmpaar voor, nl. *vortbrocht*: *besocht* 8944, de andere buiten het rijm: (*hi*) *brachte* 12520. A en B stemmen telkens met D overeen. KA 12 heeft slechts een geringe bezetting met westelijk *brocht* en Brabants *bracht*. In Brabant zou van de 14de tot de 16de eeuw steeds vaker *brocht* voorkomen. De vorm met *o* in vs. 8944 moet in ieder geval van Heinric stammen.

1.4. Nnl. *e* correspondeert met Mnl. *i*

Volgende gevallen komen in D voor: *gedinken* (infinitief) 5919, *gedinct* (imperatief) 5505; (*ic*) *kinne* 5487, (*si*) *kent* (: *twent*) 5876; *volscinken* (: *drinken*) 5948. A en B hebben dezelfde vormen, behalve dat ze beide voor het vertaalbare rijmpaar *i* hebben: (*si*) *kint*: *twint*. Het is bijgevolg waarschijnlijk dat Heinric ook hier *i* schreef, en dat D *e* invoerde. KA

(35) G.I. LIEFTINCK, *Middelnederlandsch Woordenboek*. Dl. X: *Bouwstoffen*. Tweede gedeelte (G-Z). 's-Gravenhage, 1941-1952, nr. 1118 en 1121.

(36) A. BERTELOOT, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. Dl. I: *Tekst*. Dl. II: *Platen*. Gent, 1984.

(37) M. MOOIJART, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Leiden, 1992.

heeft het materiaal voor *denken/dinken* (KA 26) en *kennen/kinnen* (KA 28) in kaart gebracht. *Kinnen* komt vanaf de Dender oostwaarts voor; Aalst, Ninove en Geraardsbergen hebben zowel *kennen* als *kinnen*. *Dinken* is hier dialectisch irrelevant, want bijna heel het zuiden heeft die vorm.

1.5. Nnl. *i* correspondeert met Mnl. *e*

Wordt in volgende woorden aangetroffen: (*hi*) *es* 1872, 1873, 1874, 5509, 5515, 5540, 5545, 5547, 5552, 5877, 5888, 5903 (: *des*), 5974, 5976, 5978, 5986, 5987, 12458; zowel D als A en B hebben uitsluitend deze vorm. *Meltheit* 5519; A *meltheit* B *miltheit*. *Men* 5547; A en B hebben *min*. *Messe* (zn.) 12422 in D, A en B. Het prefix *mes-* in *mesdaet* 5970; *mesval* (zn.) 5880, 5914; *mesvallen* (ww.) 5576; A en B hebben eveneens *e*. *Selve* 5869; A *selvere*, B *silvre*. *Sen* 1838, 5910 (: *hen*), 8901 (: *hen*); *enechsens* 1906; B heeft in 1838 *sin*, A daarentegen in 8901 het rijmpaar *sin*: *him*. Rijmend op *minne*, *conincginne* of *godinne* hebben zowel D als A en B steeds *sinne* 5512, 5574, 5872, 12424, 12524. In het suffix *-ig*: *behende* 8877; *enech* 1156, 8943; *enechsens* 1906; *ledecheit* 1189; *mechtech* 5987; *menech*(*ertiren*) 1250, 5916, 5923, 5950, 8843, 8866; *onsculdegen* 8834; *salech*(*eit*) 5474, 5558; *werdecheit* 5875, 5908, 5975, 5982; B komt telkens met D overeen, A daarentegen heeft in 16 van de 19 gevallen *i* (84%). Voor al deze woorden worden in KA alleen *mis* (zn.), *is* en *min* gekarteerd. Daarbij is vanuit dialectologisch standpunt vooral KA 43 interessant: *men* komt voor in het Zuidoostvlaams en het Zuidwestbrabants. *Messe* is algemeen in Vlaanderen en Brabant, behalve in Brussel en Mechelen (KA 41). Volgens AVT 54a wordt in Brabant algemeen *-eg* gespeld.

1.6. Nnl. *u* correspondeert met Mnl. *e*

Ontronding treedt alleen op in *selker* 1873. A heeft eveneens *selker*, B *sulker*. Volgens KA 53 is de ongeronde klinker Zuidoostvlaams en Zuidbrabants.

1.7. Nnl. *u* en Mnl. *ou*

A. Berteloot noteert dat de regelmaat in de verhouding *scout/sculde* danig gestoord is. Zijn kaart van het adjectief *schoudig* (KA 57) toont aan dat die vorm uitsluitend aan de kust voorkomt. In D tref ik *onscouden* (zn. acc. mv.) alleen in rijmpositie aan (: *houde*); daarnaast *onsculdegen* 8834.

1.8. Nnl. *o* en Mnl. *u*

De drie hss. hebben *o* in *vol* 5483, *volende* (beëindigen) 8873, *volheit* 5907 en *volscinken* 5948. Daarentegen vinden we in D slechts éénmaal *op* 5979 tegenover *up* 5492, 5508, 5916 en 8945, waar A en B uitsluitend *op* kennen. Voor *op* laat KA 64 duidelijk zien hoe de Denderstreek ofwel *op* ofwel *op* naast *up* heeft. De uiterste *up*-grens loop volgens A. Berteloot in het midden tussen Schelde en Dender⁽³⁸⁾.

1.9. Nnl. *aa* en Mnl. *ee*

In de derde persoon enkelvoud van *gaen* en *staen* is *ae* vooral westelijk, in Brabant overheerst *ee* (KA 79). In D *geet* 5881, 5884 en 8836; B heeft ook telkens *ee*, A eenmaal *ae*. Ook in D *staet* 1840, 5538 (: *ontfaet*) en *steet* 5493. A stemt hier volledig met D overeen, B heeft in 1840 *steet*.

1.10. Mnl. *e* i.p.v. Nnl. *ee*

Alhoewel het niet zeker is dat het hier om een verkorte klinker gaat, is wel duidelijk dat het verschijnsel vooral in Brabant verspreid was en tot aan de Dender reikte (KA 91). In D: *(hi) heft* 5591, 5874 (: *leeft*), 12456; *(hi) nemt* 5909; *(hi) verkert* 5904. Het rijm *heft: leeft* bewijst dat het hier geen verkorting is. B heeft stelselmatig *heeft* en *verkeert*, A *heeft*, *neemt* en *verkeert*.

1.11. Mnl. *ie* i.p.v. Nnl. *ee*

Voor *eerst(e)* hebben zowel D als A en B *i(e)rst(e)* 5510, 8935, 8944. *Ierst* komt voor in Brabant en Oost-Vlaanderen (KA 98 en AVT 48).

1.12. Nnl. *oo* en Mnl. *a(a)*

Op basis van *woord*, *antwoord* en *tegenwoordig(heid)* in de oorkonden tot 1300 heeft West-Vlaanderen 4% *a*, Oost-Vlaanderen 0% en Brabant 85% (AVT 34). Ik heb me beperkt tot de volle vormen in de handschriften en bijgevolg A buiten beschouwing gelaten: *wart* 5980, *warde* 1186 en *waerde* 8910. B heeft voluit *worde* 1186 naast *warde* 8910.

1.13. Mnl. *ei*

(38) A. BERTELOOT, 'Flandrijs in Brabant? Een taalonderzoek op basis van gegevens uit dertiende-eeuwse oorkonden', in: *Leuvense Bijdragen* 72, 1983, blz. 281.

Komt voor in: *meister* (KA 96) 5506, 5955, 5973, 8903; *gesteinte* 5870; *heilen* 1186;
beide (KA 116) 5473, 5523, 5541 (: *naturlecheide*), 5918,

5920 (: *seide*); *gemeine* (KA 97) 5545 (: *cleine*); *meist* 12421; (*ghi*) *meint* 5488; *cleine* (KA 119) 5546 (: *gemeine*) naast *clene* 1252 (: *allene*); *aneleit* (: *meltheit*) 5520; *keiser* 5971, 5974 5976; tenslotte in het suffix *-heit* (*dorperheiden*, *droefheit*, *hovescheit*, *ledecheit*, *meltheit*, *naturlecheide*, *onkuscheiden*, *quaetheit*, *rijcheide*, *salecheide*, *scoenheit*, *volheit*, *waerheit*, *werdecheit*). De aanwezigheid van de nochtans vertaalbare rijmparen *clene*: *allene* en *cleine*: *gemeine* in zowel D als A en B zou kunnen betekenen dat Heinric zowel *clene* als *cleine* kende. Volgens KA 119 zijn voor dat woord met uitzondering van een enkele vindplaats ‘westelijk van de Dender geen ei-vormen te vinden’. Voor al de door mij opgesomde woorden heeft B stelselmatig *meest* en *meester*, A eveneens *meest* en *meester*, maar ook *gesteente* en *helen*. Voor *steen* zou volgens AVT 46 Oudenaarde de westgrens van *ei* zijn. *Meister* komt blijkens KA 96 alleen - en dan nog in de minderheid - voor in Dudzele, Aksel/Vogeldijk, Aalst en Mechelen.

1.14. Nnl. en Mnl. *ft* en *cht*

Zowel D als A en B hebben alleen *ocht(e)*, 5914, 5986 en 8869. Die vorm is in hoofdzaak Brabants (KA 136).

1.15. Conclusies

Indien Heinric inderdaad een Brabants dichter was⁽³⁹⁾, mag ik ervan uitgaan dat zijn autograaf ook in dat dialect geschreven was. Onvertaalbare rijmparen met Brabantse taalkenmerken komen dan niet in aanmerking om het dialect van de kopiist vast te stellen. Dat geldt voor *bat* (kenmerk 2).

Brabants zijn in D secundaire umlaut van *a* (kenmerk 1), het preteritum *brachte* (kenmerk 3), het suffix *-eg* (kenmerk 5), *wart* (kenmerk 12) en *ochte* (kenmerk 14). Naar Brabant maar ook naar de Denderstreek verwijzen in D *kennen/kinnen* (kenmerk 4), *up* (kenmerk 8), *heft* (kenmerk 10) en *clein* (kenmerk 13). Zowel Brabants als Oostvlaams zijn in D *men* (kenmerk 5), *selc* (kenmerk 6), *ierst* (kenmerk 11). Maar die drie kenmerken reiken blijkens de kaarten in KA westelijk niet verder dan Oudenaarde aan de Schelde.

De taal van de fragmenten van hs. D kan bijgevolg bezwaarlijk Vlaams genoemd worden. De uiterste westgrens voor de herkomst van hs. D is de Schelde, maar waarschijnlijker is de Denderstreek. De plaats waar hs. D werd geschreven, lag bijgevolg niet al te ver verwijderd van de plaats

(39) D. VAN DER POEL, a.w., blz. 20 en vooral R. LIEVENS, *De dichter Hein van Aken*, in: *Spiegel der Letteren* 4, 1960, blz. 65-73.

waar één van de fragmenten in een boekband zat, nl. de St.-Adriaansabdij in Geraardsbergen.

Uit de gemeenschappelijke verzen van A, B en D blijkt dat in die eerste twee handschriften voor een aantal Brabantse en Oostvlaamse kenmerken van D westelijke elementen voorkomen. Dat is het geval voor het ontbreken van secundaire umlaut van *a* in A en B (kenmerk 1), *-ig* in A (kenmerk 5), *min* in A en B (kenmerk 5), *sulk* in B (kenmerk 6), *heeft* en *verkeert* in A en B (kenmerk 10), *wort* in B (kenmerk 11), *meest* en *meester* in A en B en *gesteente* in A (kenmerk 12). Uiteraard zijn dit slechts indicaties voor het feit dat hs. D taalkundig dichterbij de tekst van Heinric staat dan A en B, aangezien ik niet de volledige tekst van die twee handschriften onderzocht heb.

2. Tekstkritische beschouwingen

Wanneer iemand een nieuw Middelnederlands fragment van een bekende tekst gevonden heeft, is de eerste vraag van de vakgenoten: zijn er interessante varianten. Nochtans kan het ontbreken van op het eerste gezicht interessante varianten toch hoogst interessant zijn. In verband met het *Boec van Catone* en het *Boec van Seden* in de zogenaamde Enaamse codex merkt M. Gysseling op dat van beide werken *de versie in het Comburgse handschrift een jongere omwerking is van de tekst waarop de Enaamse codex (denkelijk onmiddellijk) teruggaat*⁽⁴⁰⁾. Voeg daarbij ook nog de bewerking van *Die Rose*, om nog maar te zwijgen van de *Reinaert*-problematiek, en het is duidelijk dat het Comburgse verzamelhandschrift nogal rijk is aan bewerkingen. Vooral in het licht van de resultaten van mijn codicologisch onderzoek en met het oog op de vaststelling van die omwerking in *Die Rose* beperk ik het tekstkritisch onderzoek tot de door Verwijs ingelaste verzen (in de citaten vet gedrukt) en de ontbrekende verzen in B⁽⁴¹⁾.

De plaatsen waar Verwijs verzen uit C(omburg) heeft ingelast of waar hs. B wat het verzenaantal betreft, van A afwijkt, heb ik in een tabel overzichtelijk voorgesteld. Links vindt de lezer de naam van de fragmenten van hs. D en de erin bewaarde verzen. De volgende kolom geeft aan om welke en hoeveel verzen het bij Verwijs gaat. In de vierde en vijfde kolom

(40) M. GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks II: Literaire handschriften. Dl. I: Fragmenten*. 's-Gravenhage, 1980, blz. 401.

(41) Volgende ingelaste verzen signaleert Verwijs in zijn tekstkritisch apparaat maar niet in zijn lijstje op blz. XXX: 5668, 7017-7018, 7921-7922 en 8210-8216. In het laatste geval vermeldt hij wel in zijn lijstje 8193-8209, maar volgens het tekstkritisch apparaat werden ook de daaropvolgende verzen toegevoegd.

betekent A- dat het vers of de verzen in hs. A ontbreken, maar door Verwijs uit C werden ingelast; B + en B - duiden aan dat een of meer verzen in hs. B respectievelijk voorkomen of ontbreken en A + dat een of meer verzen weliswaar in A staan, maar niet in een ander handschrift. In de laatste kolom heb ik met - of + de zeldzame gevallen aangeduid, waarin ik zeker weet dat een of meer verzen in hs. D ontbraken c.q. voorkwamen, al moet dat verder nog bewezen worden. De betekenis van de aanduidingen (-), (+) en (-?) in de laatste kolom zal ik op het einde verklaren.

	<i>Verwijs</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>D</i>
	1134(1)	-	+	(+)
	1153-1157	1157-1158	-	+
	(2)			
	1186-1190			
	1218-1222			
Londen	1250-1254			
	1804-1808			
	1837-1841			
	1870-1874			
	1903-1907			
	2769 (1)	+	-	(+)
	2772 (1)	+	-	(+)
	2848 (1)	-	+	(+)
	2903-2904	+	-	(+)
	(2)			
	4185-4186	-	+	(+)
	(2)			
	4879-4880	-	+	(+)
	(2)			
	5472-5494	5489-5490	+	-
	(2)			+
	5505-5527			
	5538-5560			
	5571-5593			
Amsterdam	5668 (1)	-	+	+
	5868-5890			
	5901-5923			
	5934-5956			

5967-5989

6759-6762 (4)	-	-	(-)
6879-6880 (2)	-	-	(-)
6987-6994 (8)	-	+	(+)
7017-7018 (2)	-	-	(-?)
7062 (1)	+	-	(+)
7111-7114 (4)	-	-	(-)
7439-7440 (2)	-	-	(-)
7759-7760 (2)	-	-	(-)
7853 (1)	-	+	(+)
7893-7894 (2)	-	-	(-)
7921-7922 (2)	-	-	(-?)
7999-8000 (2)	-	-	(-?)

		8015-8018 (4)	-	-	(-?)
		8193-8216 (24)	-	2	(-22)
		8291-8292 (2)	-	-	(-?)
		8375-8380 (6)	-	-	(-)
		8489-8490 (2)	-	-	(-)
		8532 (1)	+	-	(+)
		8825 (1)	-	+	(+)
	8833-8844				
	8866-8877				
Moons	8899-8910				
		8925-8926 (2)	-	-	-
	8934-8945				
		9193-9194 (2)	-	-	(-)
		9247-9248 (2)	-	-	(-)
		9423-9424 (2)	-	-	(-?)
		9629-9630 (2)	-	-	(-)
		9763-9764 (2)	-	-	(-)
		9833-9834 (2)	+	-	(+)
		10035-10036 (2)	-	-	(-)
		10433-10434 (2)	-	-	(-?)
		10697-10698 (2)	-	-	(-?)
		10741-10742 (2)	-	-	(-)
		10751-10752 (2)	-	-	(-)
	12421-12425				
	12454-12458				
Leuven	12487-12491				
	12520-12524				

Een eerste groep zijn de verzen, waarvan ik zeker ben dat ze al dan niet in D aanwezig waren. Dat is vooreerst het rijmpaar 1157-1158; in de lusttuin (*vergier*) van de Deduut ziet de auteur na vrouw Meltheit ook Vrihede, die een nieuwe *kedel* draagt⁽⁴²⁾:

- (42) De Oudfranse citaten zijn afkomstig uit Guillaume de Lorris et Jean de Meun, *Le Roman de la Rose*. Publié par Félix Lecoy. 3 Dln. Parijs, 1970-1974. Het voordeel van die editie is dat de versnummering overeenkomt met Guillaume de Lorris-Jean de Meun, *De roman van de roos*. Nederlands van Ernst van Altena. Baarn, 1991. Uit hs. B citeer ik alleen wat nodig is voor de vergelijking met hs. A; in de afdruk van Verwijs' uitgave heb ik de interpunctie en de hoofdletters van eigennamen weggelaten, omdat ik die twee elementen ook niet in mijn citaten in B heb aangebracht. Bovendien ben ik het soms oneens met zijn interpunctie.

Verwijs B, Fol. 292 va

- 1157 **Die witte kydele tooghde wel** Die witte kedel betekende wel
- 1158 **Dat soe ne was sner no fel** Dat si niet en was fel

Omdat het eerste tekstfragment van Londen eindigt met vers 1157, mag ik aannemen dat ook vs. 1158 in hs. D stond.

Een vergelijkbaar geval is het rijmpaar 5489-5490; het bleef bewaard in fragment Amsterdam, staat ook in A, maar ontbreekt in B (cfr. IV. Tekstuitgave).

In de lacune tussen het vierde en vijfde Amsterdamse tekstfragment (vs. 5594-5867) heeft Verwijs in zijn editie vers 5668 met behulp van C ingelast, want het ontbreekt in A. Redene vertelt aan de auteur dat het lot of Avonture hem geen vrees mag inboezemen:

Verwijs B, Fol. 36 vb

- 5667 Hi en es niet coene diese
[= Avonture] ontsiet
- 5668 **Want der cracht ne heeft so niet** Want si en heeft der cracht niet
- 5669 Dat si den genen mach
verslaen
- 5670 Die jegen hare in stride
wilt staen

De lacune van 274 verzen in handschrift D (een volledig diploma met 264 verzen + de lacune van 10 verzen) bewijst dat vers 5668 wèl aanwezig was in D, zoals trouwens ook in B.

Tussen de tekstfragmenten van het fragment Moons bedraagt de lacune telkens 21 verzen, behalve tussen het voorlaatste en laatste (8933-8910 = 23). Precies in die passage heeft Verwijs twee verzen ingelast, die zowel in A als B ontbreken. Vrient vertelt aan de auteur dat menig man door het huwelijk van liefdevolle minnaar in een heer en meester wordt veranderd. Heinric heeft hier de Oudfranse tekst nogal vrij en verkortend bewerkt, zodat die geen steun biedt:

Verwijs B, Fol. 56 vb

8924	Mar hare herte penst al el	<i>Maer</i> hare herte peinst al el
8925	Want sone weet an wien ghetrauwen	
8926	Dies soe es bevaen met rauwen	
8927	Dies hare man aldus wilt slaen	Diese hare man <i>aldus</i> wilt slaen

Ook in hs. D ontbraken de vs. 8925-8926, waardoor de lacune tussen vs. 8910 en 8934 21 regels wordt.

Hoe is de verhouding tussen A, B en D in deze 'zekere' gevallen? Wanneer een of meer verzen in A ontbreken, die echter wel in B voorkomen, dan stemt D met B overeen. Ontbreken één of meer verzen in A en B, dan ook in D. Voor het rijmpaar dat in A wel maar in B niet voorkomt, stemt D met A overeen. Ik geef grif toe dat deze vuistregels slechts op enkele verzen gebaseerd zijn; toch bevatten enkele een logische stringentie. Wie A en B met de bewaarde verzen van D vergelijkt, stelt vast dat de drie codices zeer nauw bij elkaar aansluiten. Een logisch gevolg is dan ook dat wanneer een of meer verzen in A en B ontbreken, D hoogst waarschijnlijk bij beide handschriften aansloot.

Een tweede groep zijn de verzen die in A ontbreken, maar niet in B.

Als de auteur in de vergier wandelt, ziet hij vrouw Meltheit, die begeleid wordt door een ridder die pas van een tornooi is teruggekeerd. Die heeft daar heel wat slagen geïncasseerd maar ook uitgedeeld...

	Verwijs	B, Fol. 292 rb-292 va
1132	Doer sine amie die hi daer sach	Doer sine amie die hi daer sach
1133	Ende menege starke joeste gereden	Ende meneghe ioeste ghereden
1135	Ende menegen riddre daer afgeslegghen	Ende meneghen ridder aue gheslegghen
1136	Die hi met fortsen vorde sire wegen	Die hi met fortsen werde weghe
1134		Daer hi mede vercreech den zeghe

Ik heb voor 1132-1136 de versnummering van Verwijs naar de volgorde in B getransponeerd. B bevat de twee rijmparen, maar de volgorde van de met A gemeenschappelijke verzen is anders. De middeleeuwse kopiisten hadden al problemen met vs. 1136. Met het Oudfrans voor ogen (*et maint chevalier abatu / et pris par force et par vertu*, 1187-1188) meen ik dat in B *werde* moet veranderd worden in *voerde* (foutieve lezing van de ligatuur *vo*). De variant van A met *sire wegen* (genitief mv.) *varen* (zijn weg gaan) is zeker corrupt: de verbinding kan geen persoon als lijdend voorwerp hebben en A. Van Loey (*Vormleer...*, 61a) noteerde slechts éénmaal een zwak preteritum voor dat werkwoord.

Zodra de God van Minne weg is, biedt zich Suete Ontfaen bij de auteur aan en zegt:

Verwijs B, Fol. 303 ra

2846	U es gereet die hulpe mijn	
2847	Ende wille u altoes gerne geleiden	Ende wille v altoes gherne gheleiden
2848	Maer wacht u van dorperheiden	Op dat ghi v hoedt van dorperheiden

Zonder vs. 2848 (in het Oudfrans 2786: *por quoi vos gardez de folie*) is 2847 een weesvers; in B bleef het ontbrekende bewaard.

Wanneer de auteur de rozen niet meer bereiken kan en zijn gids Suete Ontfaen door Jalosie in een toren is opgesloten, voelt hij zich zo levensmoe dat hij aan Suete Ontfaen in zijn testament de beste rente wil nalaten...

Verwijs B, Fol. 311 va

4185	Die ic hebbe dat es therte mijn	Die ic hebbe dat es therte mijn
4186	Tegindomme sonder berauwen fijn	Die es sonder berouwen sijn

In het Oudfrans vind ik geen pendant voor vers 4186: *et veill fere mon testamant: / au departir mon queur li les, / ja ne seront autre mi les* (vs. 4188-4190). De betekenis van dat Middelnederlandse vers is bovendien onduidelijk en blijkbaar had ook de Comburgse redactie er problemen mee, vandaar die aanvulling met *Tegindomme*. Een hypothese: een kopiist heeft vers 4186 overgeslagen; in een volgend stadium is er een tweesprong: men laat het weesvers weg (cfr. A) of men vult op ongelukkige wijze het rijmpaar aan (cf. B). Op de tweede tak gaat de Comburgse redactie terug.

Redene vertelt dat niemand arm is, die zich niet arm voelt en tevreden is met wat hij heeft:

Verwijs B, Fol. 315 vb

4877	Want die meestre seggen mi	
4878	Dat niemene keitijf no arm ne si	
4879	Hine wille zelve arem wesen	Hine wille selue arme sijn

M.i. bevat B de oorspronkelijke lezing voor de verzen 4879-4880 die in A ontbreken; de auteur zocht een rijmwoord op *sijn* en uitgaande van *die meestre seggen*, voegde hij erbij: *in dlatijn*, wat in het Oudfrans ontbreekt. In de Comburgse redactie werd de tekst opnieuw met het Oudfrans vergeleken; men behield die verwijzing naar een bron (*als wi lesen*) maar verwerkte er ook een vertaling van het Oudfranse vers 5017 in:

car, si con dient vostre mestre, / nus n'est chetis s'il nel cuide estre, / soit rois, chevaliers au ribauz (vs. 5015-5017)⁽⁴³⁾.

De auteur moet volgens Vrient de poortwachters eerst met geschenken en vervolgens met geweecklaag en geweene benaderen. Kan hij niet tot bij hen geraken, dan moet hij een boodschapper sturen:

	Verwijs	B, Fol. 44 vb-45 ra
6986	So moettiere senden enen messagier	Soe moettiere enen messaelgier
6988	Of met talen ofte met brieven	Senden met taflen och met brieue
6987	Diet gerne doen om uwe lieve	Diet gherne doe doer v lieue
6989	Ende scrijft hare dats u betame	Ende scrijft dat v es bequame
6990	Maer en set niet uwen name	Men sette engene name
6991	Want daer mede es menich bedroghen	Want daer bi es bedrogen
6992	Die wel waende wesen in hoghe	Die geweest waende hebben <i>in</i> hogen
6993	Hoet u oec dat ghi niet	Ende hoet v dat ghi ginder no hier
6994	Met kinderen doet u ghebiet	Van kindren en maect uwen messelgier

Ook hier heb ik de versnummering van Verwijs getransponeerd naar B (6987-6988). Dat alleen in A de verzen 6987-6994 ontbreken, is te wijten aan een ogensprong, wat men niet met de Comburgse redactie, maar wel met B vaststellen kan: dat heeft *messaelgier* als laatste woord van vs. 6986 en 6994. Of *talen* (vs. 6988) in de Comburgse versie een kopiïstenfout is dan wel afkomstig uit een revisie van de tekst, is niet duidelijk. Het kan immers ook de vertaling zijn van Oudfrans *par voiz* (*par voiz ou par letres ou par tables*, 7460).

(43) D. VAN DER POEL, *a.w.*, blz. 23 vindt die Comburgse bewerking met de brontekst in de hand 'uniek (...) in de Middelnederlandse literatuur', maar in het Middelnederlands geestelijk proza is dat niet zo uniek.

Een minnaar moet zich niet al te veel op de uiterlijke schoonheid concentreren, want ze is te vergankelijk:

Verwijs

B, Fol. 50 rb

7853

**Maer die scoenheit
alleene anesiet en besiet**

*Want die maer die
scoenheide*

7854

Hi werp hem selven in
verdriet

Hi werpt *hem* seluen in
verdriet

Zonder vs. 7853 is 7854 een weesvers.

Een jaloers man verwijt aan zijn vrouw dat zijn schoonmoeder een oude hoer is en dat ze nu de rol van pooier voor zijn vrouw speelt:

	Verwijs	B, Fol. 56 ra
8823	Aldus vercoepse u uwen putier	<i>Daer vercoepse in allen manieren</i>
8824	Helpe hoe magic langer hier	Haer selfs kint den putertieren (lees: putieren) ⁽⁴⁴⁾
8825	In dusdane scande geduren	Hulpe hoe magic langer duren
8826	Ine slae u doet nu ter uren	Jn slae v doet nu ter vren

Vs. 8825 ontbreekt in A maar ook in C. Daarom heeft Verwijs een vers van eigen vinding ingelast. B maakt duidelijk dat vers 8824 van A eigenlijk vs. 8825 moet worden en dat het oorspronkelijk 8824 in A of zijn legger gedeeltelijk werd overgeslagen.

De derde groep is het spiegelbeeld van de tweede: A heeft één of meer verzen die in B ontbreken.

Aan de God van Minne vraagt de auteur hoe de minnaar het lange wachten op de geliefde kan uithouden. Antwoord: met de hulp van Suete Gepens, Vriendelic Spreken en Suete Anesien. Over die laatste vertelt de God van Minne:

	Verwijs	B, Fol. 302 va
2767	Groet geluc hebben die ogen	
2768	Alse hem god dit wille vertogen	Alse hem god dit wil vertoghen
2769	Want hen den dach en mach messcien	
2770	Als si hare lief met ogen sien	Alsi hare lief met oghen siene
2771	So grote genoechte hebben si	Soe grote genuechte hebben si in diene
2772	Alsi hen ondersien van bi	

(44) Cfr. E. VERWIJS & J. VERDAM, *Middelnederlandsch woordenboek*. Dl. VI. 's-Gravenhage, 1907, kol. 786.

2773	Ende alse die ogen in dit spel	Alse die oghen in dit spel
2774	Sijn sinse geleert so wel	
2775	Dat sijt allene niet ontfaen	
2776	En willen mar doent verstaen	
2777	Der herten dien sijt senden toe	
2778	So wat si sien ende hoe	

Het Middelnederlands is hier nogal een vrije vertaling van het Oudfrans. Zelfs zonder de hulp van die tekst kan het ontbreken van de verzen 2769 en 2772 in B verklaard worden. Eerst heeft een kopiist vers 2772 overge-

slagen; vervolgens heeft iemand anders getracht het rijm te herstellen. Hij verlengde vers 2771 met *in diene* en liet het (wees)vers 2769 weg.

De rozentuin wordt o.a. bewaakt door Scande:

	Verwijs	B, Fol. 303 va
2902	Die vrouwe was geheten scande	Die vrouwe hiet scande
2903	Ende was dochter redenen der vrouwen	
2904	Die was vol wijsdoems ende vol trouwen	
2905	Hare vader so hiet mesdaet	Hare vader hiet mesdaet

In tegenstelling tot A en het Oudfrans ontbreekt in B de vermelding van de moeder: *el fu fille Resson la sage, / et ses peres ot non Maufez* (2824-2825). Aangezien in vs. 2907 nog sprake is van moeder Redene, kan dat rijmpaar moeilijk gemist worden.

Volgens Vrient kan men niets verliezen, wanneer men de poortwachters smeekt. Wijzen ze de auteur af, dan moet hij hoofs weggaan:

	Verwijs	B, Fol. 45 rb
7059	Ende en sidi oec niet ontfaen	
7060	So seldi hovesscelike enwech gaen	Soe seeldi houeschelike enwech gaen
7061	Ende engene gramscap togen	Ende ghene gramscap toghén
7062	Noch met manieren no met ogen	
7063	Maer gelaet u blidlike	Maer gelaet v blidlike

In B staat vs. 7063 op dezelfde regel als 7061. De kopiist heeft blijkbaar de verzen 7062-7063 overgeslagen en nadien per vergissing alleen vs. 7063 aangevuld, zodat 7061 in B een weesvers is.

Reinicheit heeft veel vijanden, zowel in kloosters als abdijen, terwijl allen vrouw Venus eren:

Verwijs	B, Fol. 54 rb
---------	---------------

8528	Hoe vaste gesloten ende hoe wale	
8529	Si sijn si haetense [= Reinicheit] nochtan al	
8530	Ende ver venus heeft tgeval	<i>Ende ver</i> venus heuet tgheual
8531	Want si hare doen manscap alle	<i>Want</i> si hare doene manscap al
8532	Sine pensen twent van mesfalle	
8533	Groete behagelheit si alle plien	Grote behagelheit si alle plien

8534	Dats om dat alse we sien	Dats <i>omme</i> dat alse wise sien
8535	Dat onse herte sal binnen	
8536	Al ontsteken van haerre minnen	

Het is duidelijk dat er hier in B iets aan de hand is, aangezien de verzen 8533-8534 na de lacune op rasuur geschreven zijn. Bovendien werden in B de rijmwoorden gewijzigd, zodat de verzen 8530-8531 een rijmpaar vormen. De lezing van A is hier beter, behalve in 8534 waar in tegenstelling tot B het lijdend voorwerp ontbreekt.

De God van Minne roept al zijn baronnen samen om te overleggen hoe Suet Ontfaen bevrijd kan worden. Onder hen was ook Valsch Gelaet:

	Verwijs	B, Fol. 62 rb
9829	Wel helen ende geveinst wesen	
9830	Quamen daer ende oec mettesen	
9831	Valsch gelaet die met machte	Valsch gelaet die met machte
9832	Geveinst wesen met hem brachte	Gheueinst wesen met hem brachte
9833	Want sonder hare en mach hi niet	
9834	Want hi met hare te wandelne pliet	
9835	Ende wat dese twee te voren tonen	Ende wat dese .ij. te voren tonen
9836	Baraet moeder emmer in woenen	Baraet moeder <i>emmer in</i> <i>wonen</i>

Blijkbaar heeft de kopiist van B of zijn legger een rijmpaar overgeslagen, want ook het Oudfrans veronderstelt de aanwezigheid van de verzen 9833-9834.

In de vierde groep missen zowel A als B een aantal verzen in vergelijking met de editie van Verwijs.

Suete Ontfaen zit in de toren gevangen, maar Vrient troost de auteur met de verzen 6756-6762, waarop die repliceert met 6763-6764:

	Verwijs	B, Fol. 43 va
6756	So salne harde onlange stonde	So salne harde onlange stonde
6757	Enich prisoen gehouden moegen	Enech <i>prisoen</i> gehouden moegen
6758	Hine sal u sciene verhogen	Hine sal v sciene verhoegen
6759	Maer wildire af comen in vrauden	
6760	So moetti u vroedelijc houden	
6761	Ende ghetroost u hier bi zaen	

6762	Want twaren hi sal wel ontgaen	
6763	Neent vrient hets buten spele	Neen vrient hets buten spele
6764	Ic hebbe nu viande alte vele	Jc hebbe nu viande alteuele

De uit C ingelaste verzen komen weliswaar in het Oudfrans voor: *plus sagetement maintenir* (7225) en *Confortez vos, car bien sachiez / qu'il iert de la prison sachiez* (7227-7228). Toch zijn ze niet strikt nodig voor het verloop van het verhaal.

Vrient geeft de auteur de raad Quade Tonge te mijden en als hij hem toch ontmoet, uiterlijk te vleien maar innerlijk te verwensen. Immers, menigeen ziet men iemands hand kussen en intussen wensen dat die verbrand ware. Vervolgens verwenst Vrient Quade Tonge naar Tarsus:

	Verwijs	B, Fol. 44 ra
6878	Hi woude dat si verbornen ware	Hi woude dat hi <i>verbornen</i> ware
6879	Ofte dat hi ware in tartarie	
6880	Datti daer mochte clappen die	
6881	Daeromme woudic dat quade tonge	<i>Daer omme</i> woudic dat quade tongen
6882	So verre in die zee ware gesprongen	Soe <i>verre</i> waren <i>in</i> die zee gesprongen
6883	Dat si meer en quame te lande	Dat si meer en quamen te lande

De aanvulling uit C is gebaseerd op het Oudfrans: *Car fust ore le gloz en Tarse, / si janglast la quan qu'il vousist* (7350-7351). Toch heeft m.i. Verwijs - en met hem ook de Comburgse redactie - de tekst ten onrechte aangevuld. Tarsus (in Turkije) staat hier voor ver weg en dat heeft Heinric weergegeven met de verzen 6881-6883, die men trouwens niet in het Oudfrans vindt. De bewerker in de Comburgse redactie miste die verwijzing naar Tarsus, heeft ze ingelast maar niet bemerkt dat daardoor het Oudfranse vers 7350 tweemaal werd vertaald. In B moeten in de verzen 6881-6883 de meervoudsvormen door enkelvoud vervangen worden. Wat *hi* in vs. 6878 betreft, dat slaat terug op de persoon en niet op de hand.

Als het de auteur niet lukt de poortwachters met geschenken of met geweene mild te stemmen, dan moet hij zich van hen afkeren:

Verwijs

B, Fol. 45 ra

7015

Dat gise met gichten noch
met beden

7016

Noch met weenen noch
met geneden

Noch met gewene noch
met geneden

7017

**No met smeken en cont
verwinnen**

7018	Hine verstake u in allen zinnen	
7019	Beede met worden ende met daeden	Noch met warden no met daden

Hier zijn A en B duidelijk fout; de verzen 7015-7017 zijn een vertaling van het Oudfranse *flechir par dons ne par prieres, / par pleurs ne par autres manieres* (7497-7498). Zonder vers 7017 ontbreekt in A en B het werkwoord (*flechir*). Vers 7019 hoort ook blijkens het Oudfrans bij 7018 (*versteken*: smadelijk afwijzen): *ainz vos regietent tout arrieres / par durs fez, par paroles fieres*, 7499-7500). Het lijkt bijgevolg aannemelijk dat zowel in A als B hier een rijmpaar ontbreekt. Met de Comburgse redactie is er ook iets aan de hand en daardoor is Verwijs' inlassing minder geslaagd. In C staan tussen 7012 en 7013 twee verzen, waarin sprake is van het meervoud *portieren*. Vanaf het daarop volgende vers schakelt de bewerker op het enkelvoud over (*dat ghi den portier...*). Zo komt het dat in Verwijs' editie in 7018 een enkelvoud staat (*Hine*) tegenover een meervoud in 7015 (*hise*)⁽⁴⁵⁾.

Eigenlijk, spreekt Vrient, zou men de poortwachters niet met geschenken mogen overladen en ze hun rozen laten houden totdat ze verwelkt zijn: *ainz lessast por els mieuz mestrir / aus portiers leur roses flestrir* (vs. 7601-7602):

	Verwijs	B, Fol. 45 va-45 vb
7106	Dat die liede altemale	
7107	Haren mont hilden ende swegen	
7108	Tote dat si haren tijt gecregen	
7109	Si soudens comen te betren lone	Ende lieten hem hebben hare rosen scone
7110	Ende lieten hem hebben hare rosen scone	Si soudens coemen te betren lone
7111	Ende houden den poertieren	
7112	Mine dochte noit in gheere manieren	
7113	Dat hi hadde wel mans name	
7114	Die comanscap maecte van sinen lichame	

(45) Zie i.v.m. het aantal poortwachters D. VAN DER POEL, *a.w.*, blz. 76.

7115	Maer daer bi en seggics niet	Maer daer bi en seggics niet
7116	Dat ic wille dat gi iet	Dat ic wille dat ghi iet
7117	Met versoekene beidt so lange	

Het is tekstkritisch een moeilijke passage, maar toch neig ik ernaar de versie in A en B als oorspronkelijk te beschouwen. Zowel in A als B ont-

breken de verzen 7111-7114 en bovendien komen 7109-7110 er in omgekeerde volgorde voor. Indien de verzen 7111-7114 van Heinric zijn en een kopiist er bezwaar tegen had, zie ik niet in waarom hij dan ook 7109-7110 moest omkeren. Die verswisseling lijkt me veel aannemelijker bij een bewerking. De ingelaste(?) passage heeft in het Oudfrans als eerste vers: *Mes por riens hom ne me pleroit* (vs. 7603). *Por riens* vertaalde de bewerker met *in gheenre manieren* en hij vond geen ander rijmwoord als *poertieren*; dat kon hij slechts in een vers inlassen door 7109-7110 om te keren en de inhoud van het laatste vers nog eens te herhalen. Indien mijn hypothese juist is, blijft natuurlijk nog de vraag waarom Heinric de overeenkomstige Oudfranse verzen van 7111-7114 niet vertaalde.

Vrient wijst de auteur erop dat de muur die Jalosie rond de rozen liet optrekken een zwakke plek vertoont. Daarheen leidt een weg die alleen een rijk man mag betreden.

Verwijs B, Fol. 47 vb

7436	Maer haddene [ne = de arme] dat wet wale	
7437	Iemenne geleidt tote daer binnen	
7438	Hi soude te hants den wech kinnen	Hi soude te hans den wech kinnen
7439	Also wel als ic doe	
7440	Diene hebbe gheleert langhe en hoe	
7441	Ende wildijt gi seltene connen saen	Ende wildi ghi seltene connen saen

De verzen 7439-7440 vindt men terug in het Oudfrans: *autresinc bien con je savroie, /ja si bien apris ne l'avroie* (7897-7898); toch zijn die twee verzen voor het verdere verhaal niet nodig.

Kwaadsprekers kan men volgens Vrient de mond snoeren met geschenken:

Verwijs B, Fol. 49 vb

7755	Geven prijst den gevre sere	
7756	Ende den nemre doet onnere	
7757	Die sine edele vrieit goet	Die sine edele vriheit goet

- 7758 In anders dienst lient ende Jn anders dienst bint *ende*
doet doet
- 7759 **En dinct mi beraden niet**
wale
- 7760 **Nu no te gheenen male**

7761	Wat help dat ic hier af vele diede	Wat helpt dat ic hier af vele diede
7762	Met gichten veetmen aldie liede	Met ghichten veetmen alle die liede

Verwijs plaatste een punt na *onnere* (7756) en een komma na *doet* (7758). Met een komma na *onnere*, een punt na *doet* en met weglating van vs. 7759-7760 komt het Middelnederlands volledig overeen met het Oudfrans: *dons donent los aus doneours / et enpirent les preneours, / quant il leur naturel franchise / obligent a autrui servise. / Que vos diroie?* (vs. 8209-8213).

Mocht iemand Vrient vragen of de minnaar zijn geliefde kan behagen met *liedekine*, *motette* en *rime*, dan zou hij hem aanraden te zorgen voor een zware geldbeurs. Daarvoor zijn vrouwen veel gevoeliger, al was het vroeger anders:

	Verwijs	B, Fol. 50 va
7891	In den tijt ons irsts vader	In den tijt ons iersts vader
7892	Ende onser moeder beide gader	Ende onser moeder beidegader
7893	Naerdats ons de lettre segghet	
7894	Daert in bescreven legghet	
7895	Doe vantmen getrouwe minne	Doe vant men getrouwe minne

De verzen 7893-7894 zijn op het Oudfrans gebaseerd (*si con la letre le tesmoigne, / par cui nous savons la besoigne*, 8327-8328); toch is er geen enkele aanwijzing dat Heinric ze inderdaad vertaald heeft.

In die bucolische tijd van onze eerste vaders en moeders hadden de mensen geen bedden nodig, want ze

	Verwijs	B, Fol. 50 va-50 vb
7917	 maecten loedsen daer si in lagen	
7918	Ende in die roken dat si plagen	
7919	Hole te makene daer si in meest	

7920	In plagen te vliene dor den tempeest	Jn plagen te vliene dore dien tempest
7921	Anders so sliepen si upt gras	
7922	Of upt hoy datter bi was	
7923	Mar alse leden was dat weder...	Maer alse leden was dat weder...

De verzen 7921-7922 ontbreken zowel in A als B; vergelijk met het Oudfrans: *et quant par nuit dormir voloient, / en leu de coustes aportoint / en leur caseaus monceaus ou gerbes / de fuelles ou de mousse ou d'herbes* (8369-8372). Waar de twee verzen in B zouden moeten staan, is er een

kolomwisseling; kol. a van fol. 50v eindigt met vs. 7920 en kol. b begint met vs. 7923; bijgevolg zou de kopiïst van B dat rijmpaar hebben overgeslagen, maar dat is chronologisch onmogelijk, want dan zou A jonger als B moeten zijn.

Wanneer in tegenstelling tot de *aetas aurea* de man meester wil zijn over zijn vrouw, maakt hij haar allerlei verwijten over haar gedrag:

	Verwijs	B, Fol. 51 ra
7997	Alsic ben te minen labure	
7998	So hebbedi wel uwen wille ter cure	Soe hebdi wel uwen wille ter cure
7999	Dan gadi baleren ende springhen	
8000	Ende als eene merminne zinghen	

Want door dat gedrag, zo meent de man, maakt ze hem te schande:

	Verwijs	B, Fol. 51 rb
8013	Ic ben alre onneren wert	
8014	Dat gi tmine aldus verteert	Dat ghi dmine aldus verteert
8015	Ic bem u onghevalleghe cnape	
8016	Met eer blase van eenen scape	
8017	Souden mi de quade knechte	
8018	Int aensichte werpen met rechte	

In beide klachten ontbreken een aantal verzen zowel in A als in B, nl. 7999-8000 en 8015-8018, die nochtans in het Oudfrans terug te vinden zijn (*tantost espinguez et balez* 8440, *et chantez comme une sereine* 8443 en *L'en me devroit flatir ou vis / une vesie de mouton*, 8458-8459). Of die verzen niet werden vertaald dan wel door een kopiïst werden overgeslagen, is niet duidelijk.

Vrient verhaalt het voorbeeld van Lucretia, die door de zoon van Tarquinius werd verkracht en daarom zelfmoord pleegde:

Verwijs	B, Fol. 52 rb
---------	---------------

8189	Dit exempel doet ons verstaen	Dit exempel doet ons verstaen
8190	Dat vrouwen moegen coenleke gaen	Dat vrouwen moegen coenlec gaen
8191	Waer si willen ende wesen coene	Waer si willen <i>ende</i> wesen coene
8192	Sonder hem cracht te doene	Sonder <i>hem</i> cracht te doene
8193	Want wie so vrouwen doet cracht	Want soe wie doet cracht <i>den vrouwen</i>
8194	Werter omme ter doot bracht	
8195	Ende tarquinus als ict vende	
8196	Warter omme in ellende	

8197	Ghesent ende sijn sone mede	
8198	Ende sint en wilden die van der stede	
8199	Van rome gheenen coninc	
8200	Gheselle weet oec wel de dinc	
8201	Dat men in de weerelt niet	
8202	Negheene lucrese nu en ziet	
8203	Noch in grieken penolope	
8204	Noch goet wijf dats noch mee	
8205	En vintmen in al erdrike	
8206	Also segghen ghemeenlike	
8207	Die heidine wantse niemen vonde	
8208	Al zochtemense langhe stonde	
8209	So hebbicker omme verteert mijn goet	
8210	Dat icse mede blameren moet	
8211	Nochtan lachtert menich gheloves mi	
8212	Dat gheens lachters wert en si	
8213	Ende so mach mi sijn gesciet	
8214	In lachtere dats wert en es niet	
8215	Want men soude allen hoveschen vrouwen	
8216	Alle eere doen bi miere trauwen	Hi mesdoet in goeden trouwen
8217	Mi wondert sere van ere saken	Mi wondert sere <i>van</i> ere saken

Hoewel vs. 8193 in B en vs. 8216 in A eindigen met *vrouwen*, geloof ik hier niet aan een ogensprong. Het fragment Amsterdam U.B. I A 24^b telde oorspronkelijk 50 regels per kolom; een ogensprong van 22 regels zou betekenen dat de kopiist in een dergelijk handschrift zonder iets te merken een halve kolom oversloeg! In een klein handschrift wordt het al bijna een gehele kolom. Ik signaleerde al dat Verwijs volgens zijn inleiding (blz. XXX) vs. 8193-8209 inlaste, maar volgens het tekstkritisch apparaat vs. 8193-8216; bovendien schrijft hij daarin: *Vs. 8209-16 zijn een invoegsel van den vertaler, die zeker de al te krasse uitspraak over de vrouwen wilde verzachten.* Men vindt inderdaad in het Oudfrans geen verzen die aan 8209-8216 beantwoorden. Indien die verzen afkomstig zouden zijn van de bewerker, op wie de versie in hs. Comburg teruggaat, dan valt bovendien die verklaring van een ogensprong weg, aangezien vs. 8215 in dat geval niet van Heinric zou zijn. Mij lijkt het waarschijnlijker dat B hier de oorspronkelijke tekst bevat en dat Heinric, wat het eerste gedeelte van Verwijs' inlassing betreft, bondiger wilde zijn.

Toen koning Phoroneus op zijn sterfbed lag, beweerde hij dat hij in leven zou blijven, indien hij niet getrouwd ware. Op de vraag van zijn broer naar het waarom van die bewering, antwoordde hij:

Verwijs

B, Fol. 52 vb

8287	die manne alle	
8288	Die noit lagen in wives
valle	
8289	Weten die waerheit
altemale	
8290	Ende gi sels oec weten
wale	Ende ghi seelse oec weten
wale
8291	Als ghi daer toe sijt
comen	
8292	Dat ghi wijf hebt
ghenomen	

M.i. kunnen de verzen 8291-8292 moeilijk gemist worden, hoewel ze in A en B ontbreken (*et quant tu avras fame prise, / tu le savras bien a devise*, 8727-8728).

Ondanks de bezwaren van Heloïse trouwde Petrus Abelardus toch met haar:

Verwijs

B, Fol. 53 rb

8372	Mar hadde pirs geloeft der
vrouwen	
8373	Ic segge u al sonder waen	
8374	Hine hadde huwelic niet
gedaen	Hine hadde huwelec niet
bestaen
8375	Huwelic es een quaet bant	
8376	Also moete mi helpen de
zant	
8377	Sente julien dies men
rouct	
8378	Als men goede herberge
souct	
8379	Ende oec sente ledenaert	

8380

**Daer menich
ghevanghene bi ontfaert**

8381

Huwelic si vermalendijt **H**vwelec is vermalendijt

Er is geen aanwijsbare reden, dat de drie rijmparen die in A en B niet voorkomen, door een kopiist zouden zijn weggelaten of overgeslagen. Indien Heinric verkortend wilde vertalen, kon hij die passage (Oudfrans 8803-8808) inderdaad weglaten.

Reinicheit wordt zowel door Scoenheit als door Lelicheit belaagd:

Verwijs B, Fol. 54 ra

8486	Alsise assellieren beide	
8487	Ende hare gaen ane in allen siden	
8488	Soe moetense vlien ende latense liden	Soe moetse vlien ende latense liden
8489	Al hadsoet ghezwoen diere	
8490	Soe moet laten in diere maniere	
8491	Want hare vechten en mach niet dieden	Want hare uechten en mach niet dieden
8492	Jegen die macht van so vele lieden	

Verwijs merkte dat in C wel de vertaling te vinden was van het Oudfranse *s'el l'avoit juré sus sa gueule* (vs. 8958) en heeft dan het rijmpaar 8489-8490 ingelast. Daarvan is echter vs. 8490 een vrij stuntelige poging om over een rijmwoord te beschikken en inhoudelijk een herhaling van 8488.

Wie behalve een vrouw nog een minnares heeft, mag haar niets schenken dat zijn vrouw bekend voorkomt en moet vermijden dat beide dames elkaar bij een afspraak tegen het lijf lopen:

Verwijs B, Fol. 58 rb

9191	Want het soude hare sere meshagen	
9192	Alse sijt sage ere andre dragen	Alsijt saghe ere andre draghen
9193	Ende emmer voerwachte hem een man	
9194	Die andere minne nemet an	
9195	Hine sette hare engen dach	Hine sal hare setten engenen dach
9196	Daer die andre te comenne plach	

De door Verwijs ingelaste verzen zijn overbodig, omdat zij een herhaling zijn van 9186 (*Als hi mint tere ander stat*) en ontbreken bovendien in het Oudfrans (*quant el les li verroit porter; / riens ne l'en porroit conforter; / et gart que venir ne la face / en icele meïsmes place / ou venoit a lui la prumiere*, vs. 9755-9759).

Een minnaar mag niet op zijn veroveringen pochen, want er zijn er helaas die zich beroemen op de liefde...

Verwijs B, Fol. 58 vb

9245	Om te hebbene meer den name	
9246	Dien ongereet was den lichame	Die onghereet was dien lichame
9247	Al leet soe moet hem ghescien	
9248	Ic wane noit en was ghesien	
9249	Quader sonde noch quader daet	En es sonde noch quader daet
9250	Dan roem die ane minne gaet	

Met de lezing van vs. 9249 volgens B zijn ook hier de ingelaste verzen overbodig; ze hebben bovendien geen pendant in het Oudfrans: *Vanterie est trop vilains vices; / qui s'en vante, il fet trop que nices* (vs. 9831-9832).

Vrient had de auteur aangeraden niet rond de burcht te dolen, waarin Suet Ontfaen opgesloten was. Na het vertrek van Vrient neemt hij het linkerpad en bedenkt: mocht er iets gebeuren...

Verwijs B, Fol. 59 vb

9422	Dat ic dien casteel mochte sien	Dat ic den castele mochte sien
9423	Cranker dan een wijngaert blat	
9424	Of die poerten teenigher stat	
9425	Noch teneger ure open staen	Noch teneger vren open staen

Ook in het Oudfrans is er sprake van een dubbele mogelijkheid, nl. dat het metselwerk bouwvallig is of dat de poorten open staan: *Des que g'i verré le chastel / plus foible qu'un ratiz gastel, / et les portes seront overtés* (10009-10011). De door Verwijs ingelaste verzen kunnen bijgevolg moeilijk gemist worden.

De minnaar/auteur smeekt Rijcheit het pad naar de burcht te mogen betreden, dat zij bewaakt:

Verwijs

B, Fol. 61 ra

9627	Dat ic mochte suete onfane	
9628	Hulpen ute dien priensoene te gane	Helpen vten prisoene tontgane
9629	Daer hi nu ghevaen es binnen	
9630	Dor god vrouwe laet mi ghewinnen	
9631	Rijcheit seide ic hebbe wale	Rijcheit seide ic hebbe wale
9632	Gehort ende verstaen uwe tale	

De verzen 9629-9630 komen ongeveer overeen met *qui leanz est enprisonez. / Cest don, s'i vos plect, me donez* (10209-10210). Maar de toevoeging *Dor god* (9630) komt uit het Oudfranse vers 10205 *Dame, par Dieu; se je peüsse*, wat we terugvinden in Mnl. 9623 *Vrouwe dore god*. Blijkbaar zijn de twee verzen een latere aanpassing aan het Oudfrans.

De God van Minne vraagt de auteur naar de naleving van zijn *Tien geboden*, waarover die maar al te graag rapporteert:

	Verwijs	B, Fol. 61 vb
9760	So vertrect mi hoe dat gi	
9761	Mine gebode hebt gedaen	
9762	Die ic u beval ende dede verstaen	Die ic v beual <i>ende</i> dede verstaen
9763	Als ghi mi hier segghet wel	
9764	So wert noch uwe pine al spel	
9765	Here gerne seide die minnere	Here gherne seide die minnere

De ingreep van Verwijs is nogal arbitrair. De passage luidt in het Oudfrans: *veill, ainz que tu vers moi t'acordes, / que touz mes conmanz me recordes, / car .x. en tendra tes romanz / entre deffenses et conmanz; / et se bien retenuz les as, / tu n'as pas git  anbesas* (10367-10372). Verwijs heeft wel de twee verzen die alluderen op het (kaart)spel ingelast, maar C bevat volgens het apparaat van Verwijs ook een aanpassing aan het Oudfranse vers *car .x. en tendra tes romanz: want dit bouc saelt houden wale*. Waarom hoefde dit vers niet in de editie opgenomen? Het is veel aannemelijker dat Heinric hier het Oudfrans verkort heeft, dan dat Verwijs' inlassing het werk van Heinric beter benadert.

De baronnen van de God van Minne delen hem mee, dat tijdens hun beraad hoe ze de burcht zouden kunnen innemen, Rijkheit hen verbolgen verliet:

	Verwijs	B, Fol. 63 vb
10031	Die harde diere heeft gesworen	
10032	Dat si omme mensce die geboren	
10033	Es nemmermee godeweet	
10034	Ane die borch slach en sleet	Ane die borch slach en sleet
10035	No met houwen no met scachte	

10036	No met gheenen anderen ambachte	
10037	Ende es gesceden met bolgenscape	<i>Ende es gesceden met bolgenscape</i>

Verwijs noteert dat die twee verzen ‘blijkens het oorspronkelijke’ ingevoegd moeten worden. Maar zelfs met die invoeging blijft het Mnl. een verkorting: *cop n'i ferra / de dart, de lance ne de hache / (...) ne de nule autre arme qui soit* (10662-10665). Aangezien de Oudfranse verzen 10663 en 10665 expletief zijn ten opzichte van *cop n'i ferra*, kon Heinric ze weglaten, indien hij de tekst wilde inkorten.

Valsch Gelaet krijgt van de God van Minne de vraag voorgelegd of er buiten de abdijen heilige mensen in de wereld leven.

	Verwijs	B, Fol. 66 ra-66 rb
10431	Ende goet leven maect goet werke	
10432	Nadat ict sie ende merke	Na dat ic sie <i>ende</i> merke
10433	So leeght alleene dat religioen	
10434	Ant werc dat de liede doen	
10435	Waendi die name een scaeps vel	Waendi die name .i. scaeps vel

Verwijs plaatste een punt na vs. 10430 en 10431. Met zijn inlassing lijkt het me beter een komma te plaatsen na vs. 10431. Maar evenzeer kan men een komma schrijven na vs. 10431 en een punt na 10432. Dan is die inlassing niet nodig. Daartegen pleit op het eerste gezicht dat fol. 65 vb in B eindigt met vs. 10432. De kopiist kon bij die kolom- en foliowisseling een misslag begaan, maar dat impliceert dan wel dat A direct of indirect op B teruggaat, wat chronologisch onmogelijk is.

Een andere vraag aan Valsch Gelaet is wat die personen te doen staat, die alles ten voordele van de armen verkocht hebben en die alleen maar willen bidden. Het antwoord: zij moeten een orde kiezen, waar de renten volstaan om alle monniken behoorlijk te laten leven zonder dat ze moeten bedelen.

	Verwijs	B, Fol. 67 vb
10693	Hi ga in een religioen	
10694	Daermen hem geeft al sijn verdoen	
10965	Van haren renten die si houden	
10696	Sonder te biddene jongen ocht ouden	Sonder te biddene iongen ochte ouden
10697	Alse witte moneke ende swarte sijn	
10698	Ende ander moneke dats wel ansijn	

10699	In selke ordenen soudense hem begeven	Jn selke ordene soudense <i>hem</i> begeuen
10700	Die op hare rente altoes leven	

Verwijs heeft de twee verzen uit C ingelast; het feit dat dat handschrift in vs. 10697 volgens Verwijs de lezing heeft *Alse witte moneke ende houde* (uit vs. 10696) *sijn*, zou erop kunnen wijzen dat er vroeger al met dat rijmpaar iets aan de hand was. In het Oudfrans worden *cil blanc moine*,

cil noir et cil reglier chanoine, cil de l'Ospital, cil du Tample (vs. 11387-11389) als voorbeelden aangehaald.

Valsch Gelaet gaat ook in op het dispuut over de bedelorden. Wie mag bedelen? O.a.

Verwijs

B, Fol. 68 ra

10736	... die gene die teneger stonde	
10737	Niet so vele conste gewinnen	
10738	Dat hire hem met in enegen sinne	
10739	Onthouden ochte gevoeden moege	
10740	Dese laetmen bidden bi gedoge	Desen late men bidden bi gedoghe
10741	Van doren te doren ende bejaghen	
10742	Want anders mach hi hem niet bedraghen	
10743	Ocht die sijn ambocht wille leren	Ochte die sijn ambacht wille leren
10744	Daer hi sijn broet mede met eren	
10745	Wennen moge dese mach	
10746	Bidden tote dat comt die dach	
10747	Dat hi selve moege werken	
10748	Maer gi moegt wale merken	
10749	Dat ic meine werken met handen	Dat ic meine werken metten handen
10750	Else up sinen lichame standen	Gelijc men werct in allen landen
10751	In meene gheene gheestelike	
10752	In souker in gheene plike	

10753

In dese sake die ic u

Jn desen saken die ic v

10745

Hier vertelt hebbe nu

De verzen 10741-10742 zijn een vertaling van *et d'uis en huis par tout tracier / por le remaignant porchacier* (11439-11440). Voor de verzen 10750-10752 is Verwijs' variantenapparaat beslist ontoereikend. Daaruit blijkt vooreerst dat vs. 10750 in A luidt: *Gelijc men werct in allen landen*, m.a.w. dat A met B overeenstemt. Waarop Verwijs' lezing van vers 10750 in de editie gebaseerd is, komt men niet in het variantenapparaat te weten, al is ze een weergave van het Oudfranse vers 11451 *mes des mains du cors proprement*. De ingelaste verzen 10751-10752 zijn een vertaling van respectievelijk Oudfrans *non pas des mains esperitex* (11450) en *sanz metre i double entendement* (11452), omdat Mnl. *plike* 'dubbelzinnigheid'

betekent. De vier Oudfranse verzen 11439-11440, 11450 en 11452 zijn in feite expletief in die beschrijving van categorieën aan wie men het bedelen moet toestaan. Bijgevolg kon Heinric ze onvertaald laten, indien hij wilde verkorten.

Op basis van mijn materieel en inhoudelijk onderzoek berekende ik dat in de editie-Verwijs tussen het Londense en Leuvense fragment 57 verzen geschrapt moeten worden, tussen het fragment Amsterdam en het fragment Moons 49 verzen en tussen het fragment Moons en het fragment Leuven 10 verzen. De laatste kolom van mijn tabel van ontbrekende verzen werd samengesteld op basis van mijn tekstkritische beschouwingen. Met + of - duid ik aan dat ik *zeker* weet dat een vers of een rijmpaar in D aanwezig was of ontbrak; (+) of (-) staan voor mijn *vermoeden* dat een vers of een of meer rijmparen in D voorkwamen c.q. ontbraken. De aanduiding (-?) betekent dat ik *twijfel* of een vers of een rijmpaar in D aanwezig waren. Indien ik de verzen met - en (-) uit de laatste kolom samentel, kom ik tussen het fragment Amsterdam en het fragment Moons aan 46 verzen, tussen het fragment Moons en het fragment Leuven aan 14 verzen en tussen het fragment Londen en Leuven aan 62 verzen. Omdat het mogelijk is dat de kopiist in die gedeelten ook kolommen van 32 i.p.v. 33 verzen schreef en er bij geopend handschrift met 4 kolommen van 32 verzen 4 verzen meer kunnen geschrapt worden, stemmen mijn getallen op basis van de tekstkritische beschouwingen binnen die marge met het materieel en inhoudelijk onderzoek overeen.

Het verder onderzoek van de vertaal- en bewerkingstechniek van zowel Heinric als van de Comburgse versie moet gebaseerd zijn op een nieuwe editie van alle handschriften en fragmenten van *Die Rose*. Aangezien de tekst in de editie van Verwijs niet overeenstemt met de oudste handschriften (A, B, D) kan die uitgave voor dergelijk onderzoek niet meer dienstig zijn. Bovendien is uit mijn onderzoek van de fragmenten van hs. D gebleken dat het Comburgse handschrift meer bewerkt dan men uit de editie-Verwijs zou kunnen afleiden. Handschriftfragmenten maken bijgevolg een betoog niet nodeloos ingewikkeld, maar zijn belangrijk voor tekstkritiek en bewerkingstechniek⁽⁴⁶⁾.

(46) Vergelijk met D. VAN DER POEL, *a.w.*, blz. 22: 'Daarnaast zijn er nog zeven handschriftfragmenten bekend (waarschijnlijk uit vijf codices afkomstig), die ik hier buiten beschouwing laat omdat zij dit betoog nodeloos ingewikkeld zouden maken'. Men zou mij ook kunnen verwijten, dat ik geen gebruik maakte van de andere fragmenten, maar alleen Gent, U.B. 1638 bevat twee verzen uit de passages die ik besproken heb. Helaas beschikte ik slechts over een gedeeltelijke reproductie van die bladen. Het ene vers dat ik kon controleren, komt met B en D overeen: 5668 *Want soene heift der cracht niet*.